

دانشنامه‌نگاری، ابزار توسعه و اشاعه تفکر علمی در تاریخ علوم و فناوری

دکتر نادرقلی قورچیان

رئیس بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی

دکتر مهشید مشیری

عضو هیئت علمی

در این مقاله ابتدا ادوار سه‌گانه دانشنامه‌نویسی مورد بحث قرار می‌گیرد. دوره آئینه امپراتوری که در آن دانشنامه‌ها با حمایت و بعضاً با همکاری امپراتوران، پادشاهان و زمامداران تهیه می‌شد. دوره روشنگری که از قرن هفدهم و با اتکاء به طبقه‌بندی "فرانسویس یکن" در "احیاء العلوم کبیر" آغاز می‌شود. در این دوره که شاهد نگارش دانشنامه‌های متعدد و با ارزشی هستیم دانشنامه‌نگاری از روشمندی و نظام‌مندی بیشتری برخوردار است.

دوره سوم یا عصر نگرش علمی، از قرن بیستم با نگارش دانشنامه "لاروس جدید مصور" آغاز می‌شود و تاکنون نیز ادامه دارد. در این دوره، شاهد پیدایش بزرگ‌ترین و کامل‌ترین دانشنامه‌ها در زمینه‌های مختلف علوم و فناوری هستیم.

دانشنامه‌نگاری در ایران بخش دیگری از مقاله را به خود اختصاص می‌دهد. سیر تحول و تطور دانشنامه‌نگاری ایرانی و اسلامی به دو دوره متمایز تقسیم می‌شود. دوره اول، عصر دانشنامه‌نگاران بحر العلوم است که به قرون دوم تا دوازدهم هجری قمری تعلق دارند. در این دوره، به دانشنامه‌هایی نظیر جامع‌العلوم فخر رازی، مفاتیح‌العلوم خوارزمی و احصاء‌العلوم ابونصر فارابی و "دانشنامه علایی" بوعلی‌سینا و طبقه‌بندی علوم از سوی خوارزمی و فارابی اشاره می‌شود.

دوره دوم دانشنامه‌نگاری ایرانی - اسلامی که عصر آشنایی با غرب نامیده می‌شود از میانه قرن نوزدهم میلادی آغاز می‌شود. اولین تحول، "نامه دانشوران ناصری" است که تدوین آن در دوره ناصرالدین شاه قاجار با سرپرستی علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه وزیر علوم وقت صورت گرفته است. لغت‌نامه علامه دهخدا، دایرةالمعارف فارسی مرحوم دکتر مصاحب و ... از دیگر دانشنامه‌هایی هستند که در این دوره نگارش یافته‌اند. دانشنامه‌نگاری در قرن بیست و یکم بخش پایانی این مقاله است که در آن به دانشنامه‌های فراگیر الکترونیکی که متکی به فناوریهای جدید هستند، اشاره می‌شود و اینکه زمان آن رسیده است که ما نیز روشهای جدید و به رسمیت شناخته شده دانشنامه‌نگاری جهان نوین را بشناسیم و در راه تهیه دانشنامه‌های علمی گام برداریم. در این مقاله از دانشنامه بزرگ فارسی که "بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی" در دست تدوین دارد به عنوان یکی از نخستین تلاشهایی یاد شده است که برای همگامی با فناوری روز دنیا بر روی شبکه اینترنت ارائه می‌شود.

واژگان کلیدی: دانشنامه‌نگاری، فرهنگ، علم و فناوری، تاریخ فلسفه، تاریخ علوم

دانشنامه‌نگاری در جهان

بسیاری از دانشنامه‌های کلاسیک مدیون امپراتوران است. در غرب، پلینی^۱ (۲۳ - ۷۹ م.) کتاب "تاریخ طبیعی" سی و هفت جلدی خود را به تیتوس^۲ امپراتور سخاوتمند و محبوب رومی (۳۹ - ۸۱ م.) هدیه می‌کند؛ زولیوس پولوکس^۳ کتاب "آونوماستیکون"^۴ را به کومودوس^۵

تاریخ دانشنامه‌نویسی جهان را می‌توان به سه دوره تقسیم کرد: دوره نخست: عصر آئینه‌های امپراتور. این دوره را از آن جهت عصر "آئینه‌های امپراتور" نامیده‌ایم که در آن، دانشنامه‌ها معمولاً با حمایت و به فرمایش امپراتوران، امیران و حکام نوشته می‌شدند؛ مثلاً در چین، نگارش

(۹۲ - ۱۶۱ م.) شاگرد پیشینش تقدیم می‌کند؛ سن ایزیدور^۷ (۵۶۰ - ۶۳۶ م.) اسقف شهر سوی^۸ در اسپانیا دانشنامه خود را به سی سه بوت^۹ پادشاه ویزیگوتی پیشکش می‌کند؛ ... و "آیین بزرگ"^{۱۰} اثر ونسان دویووه^{۱۱} با حمایت لویی نهم پادشاه فرانسه به ثمر می‌نشیند. برخی از پادشاهان نیز خود، سرپرستی تدوین دانشنامه را به عهده داشته‌اند؛ مثلاً کنستانتین هفتم^{۱۲}، امپراتور روم شرقی مسئول تهیه یک رشته دانشنامه بود و آلفونس دهم^{۱۳} پادشاه اسپانیا کتاب "تاریخ کبیر و عمومی"^{۱۴} را شخصاً بنیان‌گذاری کرد. این دوره که می‌توان آن را عصر "باغهای تفرج" و "عصر دانشنامه گونه‌ها" نیز نامید، از قرن چهارم قبل از میلاد آغاز می‌شود و تا اوایل قرن هفدهم میلادی ادامه می‌یابد. قدیمی‌ترین دانشنامه‌ای که می‌شناسیم کتابی بوده درباره تاریخ طبیعی، ریاضی و فلسفه که از تعالیم افلاطون نشئت گرفته بود و تنها بخش کوچکی از آن در دست است. کتاب به اسپوسیوس^{۱۵} (متوفی به سال ۳۳۹ ق.م.)، خواهرزاده افلاطون تعلق داشته است. بدین ترتیب، اسپوسیوس و در واقع افلاطون را می‌توان پایه‌گذار دانشنامه‌نویسی در جهان دانست. هرچند که برخی معتقدند آن زمان که ارسطو در "لیسه" قدم می‌زد و شاگردانش را تعلیم می‌داد، در واقع در پی دسته‌بندی دانشها و معارف بشری بود، پس باید او را بدعت‌گذار دانشنامه‌نویسی دانست.

به هر حال، در این دوره، نگارش همه دانشنامه‌ها به زبان لاتین است و دانشنامه‌نگاران هنوز در مورد محتوای دانشنامه‌ها اتفاق نظر ندارند، ولی گرایش کلی این است

قدیمی‌ترین دانشنامه‌ای که می‌شناسیم کتابی بوده درباره تاریخ طبیعی، ریاضی و فلسفه که از تعالیم افلاطون نشئت گرفته بود و تنها بخش کوچکی از آن در دست است

که ضبط دانشها را از "آفرینش" آغاز کنند و آن‌قدر بنویسند تا به تدریج نوبت به کوچک‌ترین و کم‌اهمیت‌ترین مخلوقات خدا برسد، هر چند که خوب می‌دانند، این تقسیم‌بندی بسیار مشکل و حتی غیرعلمی است. از قرنهای پنجم و ششم تا قرنهای دوازدهم و سیزدهم پس از میلاد، مسیحیت بر روند و شیوه نگارش دانشنامه‌های غربی تأثیر بسیار داشته است، نظیر تأثیری که اسلام بر نگارش دانشنامه‌های عربی داشته است. اصولاً در محتوای همه دانشنامه‌های دوره نخست، مذهب به طرز چشم‌گیری جلوه‌گری می‌کند. کاسیودوروس^{۱۶} حدود (۴۹۰ - ۵۸۰ م.) نویسنده پرکار و راهب و سیاستمدار رومی، کتاب "تهادها"^{۱۷} را با کلیسا و کتابهای مقدس آغاز می‌کند و بی آنکه به علمی چون هندسه و حساب چندان توجهی کند، فقط به طور گذرا به مسائل زمین‌شناسی اشاره می‌کند. وی معارف را در دو بخش الهی و بشری طبقه‌بندی می‌کند و دانشهایی چون هنرهای آزاد و پزشکی را در بخش الهی قرار می‌دهد. در دانشنامه‌های این دوره، مسائلی چون پیشگویی‌های آسمانی و جادوگری نیز به چشم می‌خورد. ولی پس از ۱۱۲۰ میلادی چنین موضوعاتی به تدریج از دانشنامه‌ها محو می‌شود.

در این دوره است که سالومون^{۱۸} (قرن چهارم میلادی) "قاموس جهان"^{۱۹} را می‌نویسد. وی نخستین کسی است که کلمه "دیکسیونر" را به معنی "آنسیکلوپدی" به کار می‌برد.

در این دوره، سنت ایزیدور دانشنامه کمابیش کاملی با عنوان "بیست کتاب درباره اصول یا ریشه‌شناسی"^{۲۰} تألیف می‌کند. وی در این بیست کتاب، موضوعاتی چون هنرهای آزاد، کشاورزی و پزشکی را در اولویت قرار می‌دهد و سپس به تورات و کلیسا می‌پردازد. توجه ایزیدور در این بیست کتاب، عمدتاً به مطالبی چون پزشکی، جانوران، زمین، کتاب مقدس عهد عتیق، دستور زبان، جنگ، بازیها، کشتی و ساختمان معطوف است. کتاب دهم این مجموعه به فقه‌اللغه اختصاص دارد و بر اساس حروف الفبا تنظیم شده است.

"آیین بزرگ" متعلق به قرون وسطی، تألیف ونسان

دویووه دانشمند فرانسوی (قرن سیزدهم میلادی) به سه بخش طبیعت (خدا، آفرینش، آدمی)، آموزش (زبان، اخلاق، حرفه‌ها، پزشکی) و تاریخ جهان تقسیم می‌شود. دویووه در این کتاب از ذکر افسانه‌های مسیحی کفرآمیز که در آن زمان، محبوبیت عام داشته است، پرهیز می‌کند. اولین فرهنگ دانشمندی این دوره، "واژگان سودا"^{۲۱} (یا سوئیداس)^{۲۲} است که مؤلفی ناشناس آن را آخر قرن دهم یا ابتدای قرن یازدهم میلادی، نگاشته است. اهمیت این کتاب، در ارائه اطلاعات واژگان‌شناختی و کتاب‌شناختی مفید درباره نویسندگان آن عصر و نیز کتابهایی است که اکنون اثری از آنها باقی نیست.

دوره دوم: عصر روشنگری. این عصر از ابتدای قرن هفدهم آغاز می‌شود و تا اواخر قرن نوزدهم ادامه می‌یابد. در مجموع تا قرن هفدهم میلادی، دانشنامه‌نگاران هنوز در طبقه‌بندی منطقی معارف بشری سرگشته‌اند و درباره الگو و محتوای دانشنامه‌ها اتفاق نظر ندارند. بعضی ابتدا به "الهیات" می‌پردازند و برخی اولویت را به مطالب دیگر می‌دهند؛ بعضی افسانه‌های دینی و غیردینی را ذکر می‌کنند و بعضی ذکر این افسانه‌ها را بی‌مورد می‌دانند؛ بعضی زندگینامه دانشمندان زمان خود، اعم از زنده و مرده را ضبط می‌کنند و بعضی معتقدند که نباید زندگینامه دانشمندانی را که در قید حیات‌اند، ضبط کرد.

نقطه عطف طبقه‌بندی معارف بشری، طرح فرانسیس بیکن^{۲۳} (۱۵۶۱ - ۱۶۲۵ م.) در کتاب "احیاء العلوم کبیر"^{۲۴} است. هدف بیکن از نگارش کتاب، احیاء و تجدید بنای فلسفه و بنیان‌گذاری فلسفه جدید یا به قول خود او "فلسفه فعال" بود. هر چند فقط قسمت کوچکی از این کتاب عظیم کامل شد، ولی قصد این فیلسوف تجربی مسلک انگلیسی در واقع اصلاح علوم و معارف بشری و تدوین یک دانشنامه علمی بوده است. بیکن محتوای دانشنامه را به سه بخش تقسیم کرده بود:

الف) طبیعت: شامل موضوعاتی چون نجوم، جوشناسی (هواشناسی)، جغرافی و گونه‌هایی از کانیها، رستنیها و جانوران

ب) انسان: شامل کالبدشناسی، شناخت وظایف اندامها (فیزیولوژی)، ساختار، نیروها و کردارها

نقطه عطف طبقه‌بندی معارف بشری طرح فرانسیس بیکن در کتاب "احیاء العلوم کبیر" است. هدف بیکن از نگارش این کتاب احیاء و تجدید بنای فلسفه و بنیان‌گذاری فلسفه جدید یا به قول خود او "فلسفه فعال" بود

ج) تأثیر انسان بر طبیعت: شامل پزشکی، شیمی، هنرهای دیداری، حواس، عواطف، استعدادها، فکری، معماری، حمل و نقل، چاپ، کشاورزی، دریانوردی و حساب.

به عقیده بیکن، دانشنامه‌نگار باید بر چشم‌اندازی کلی از معارف بشر مسلط باشد تا به لغزشهای تفکر و حذفها و افزودنی‌هایی که زائیده سوگیری ذهن و قلم بشر است، دچار نشود. در مجموع، طبقه‌بندی روشمندی که بیکن از معارف به دست داد، موجب شد که تدوین دانشنامه‌ها به صورت نظام‌مندتری طرح‌ریزی شود. البته طبقه‌بندی بیکن شباهت زیادی به طبقه‌بندی برم ماتیاس مارتینی^{۲۵} در کتاب "اندیشه روشمند"^{۲۶} (۱۶۰۶ م.) داشت. بیکن کتاب ماتیاس مارتینی را ندیده بود ولی ظاهراً این دو دانشمند، از افکار افلاطون تأثیر پذیرفته بودند.

پس از ماتیاس، آنتونیو زارا^{۲۷} دانشنامه دیگری نیز به زبان لاتین و به نام "دانشنامه کالبدشناسی هنرها و علوم"^{۲۸} (۱۶۱۴ م.) تألیف کرد که طبقه‌بندی نظام‌مندی داشت. اهمیت اثر زارا در الحاق فهرست الفبایی - ارجاعی یا نمایه به کتاب است.

در ۱۶۷۴ میلادی کشیش فرانسوی، لویی مورری^{۲۹} برای طبقه‌بندی "فرهنگ بزرگ تاریخی"^{۳۰} که خصوصاً از نظر مباحث جغرافیایی و زیست‌شناسی غنی است، روش الفبایی را برمی‌گزیند و کتاب را به زبان فرانسه تألیف می‌کند. اقبال عامه نسبت به این کتاب بیانگر آن است که کاربرد زبان بومی و نیز نظم الفبایی در موفقیت دانشنامه‌ها بسیار مؤثر است.

پی‌یر بیل^{۳۱} نیز در تدوین "فرهنگ تاریخی و

انتقادی^{۳۳} (۱۶۹۶-۱۶۹۷ م.) همان روش مورری را به کار می‌بندد. اصولاً قرن هجدهم میلادی آغاز آثار دانشنامگی کامل تر به روش الفبایی است. کتاب انگلیسی "سایکلوپدیا"^{۳۴} یا "فرهنگ هنرها و علوم" (۱۷۲۷ م.) را افرایم چمبرز^{۳۵} در همین قرن با آرایش روشمند و نیز نظام دقیق و کارآمد ارجاعات متقاطع تألیف می‌کند. این کتاب شامل ۱۶۶ جلد و ۴۰ اطلس و لوح^{۳۵} است و هر مجلد به رشته خاصی از معارف اختصاص دارد. در این دوره است که دنی دیدرو^{۳۶} (۱۷۱۳ - ۱۷۸۴ م.)، ۱۳۰ سال پس از بیکن، طبقه‌بندی او را به رسمیت می‌شناسد و با ارائه این تعریف که "دانشنامه، زنجیره‌ای از شناخت است"، "دانشنامه" خود را که از شاخه‌های دوره روشنگری و نیز معروف‌ترین اثر فرانسوی در قرن هجدهم میلادی است، با عنوان "آنسیکلوپدی یا فرهنگ مستدل علوم و هنرها و حرفه‌ها"^{۳۷} بر مبنای نگرش بیکن از معارف بشری استوار می‌سازد.

"آنسیکلوپدی" در واقع آینه اندیشه‌های فلسفی بیکن، دکارت، هابز، لاک، بارکلی، اسپینوزا، بل، لایبتز و افکار علمی کوپرنیک، سالوس، کپلر، گالیله، نیوتون و ... است. "آنسیکلوپدی" در عین حال که الفبایی است، بر اساس طبقه‌بندی بیکن تنظیم شده است و به عبارت دیگر، "مستدل" است و در تدوین آن کوشش شده است که با نظام روشمند ارجاعی، خلأ بین معارف و علوم و هنرهای گوناگون پر شود و مقاله‌ها با زنجیر استدلال به یکدیگر مربوط شوند.

پی‌یر لاروس، چنان رویکرد بدیعی نسبت به دانشنامه‌نگاری زمان خود داشته است، که به حق می‌توان از او همچون بیکن و دیدرو به عنوان یکی از تأثیرگذاران دانشنامه‌نگاری در جهان نام برد

بنابراین، با توجه به اینکه بعد از دیدرو تمام دانشنامه‌نگاران از "آنسیکلوپدی" تأثیر پذیرفته‌اند، می‌توان گفت که در واقع حتی در دانشنامه‌های متأخر، تأثیر تقسیم‌بندی بیکن کاملاً مشهود است. ساموئل تیلر کولریج^{۳۸}، که بسیار تحت تأثیر بیکن بود، در ۱۸۱۷ میلادی، طبقه‌بندی نسبتاً متفاوتی را در دانشنامه متروپولیتانا^{۳۹} مطرح کرد. طبقه‌بندی او شامل پنج فصل عمده بود:

الف) علوم محض: صوری یا رسمی (فلسفه، منطق و ریاضیات) و غیررسمی یا حقیقی (متافیزیک، اخلاق و الهیات)

ب) علوم کاربردی و اختلاطی: علوم کاربردی (فلسفه تجربی، هنرهای زیبا، هنرهای مفید، تاریخ طبیعی و کاربرد تاریخ طبیعی) و علوم اختلاطی (مکانیک، هیدروستاتیک، دانش خواص، هواشناسی، نورشناسی و نجوم)

ج) علوم زندگی‌نگاری (بیوگرافی) و تاریخی: که به صورت واقعه‌نگاری با توالی زمانی تنظیم شده است.

د) علوم گوناگون: شامل واژگان‌نگاری، فرهنگ اعلام جغرافیایی، واژه‌نامه‌های فلسفی و ریشه‌شناختی (ها) فهرست تحلیلی.

البته طبقه‌بندی کولریج را ناشر تغییر داد و همین امر کتاب او را با شکست روبه‌رو کرد، ولی نظریه او و نیز نظریه بیکن، کماکان بر کار دانشنامه‌نگاران سلف تأثیر گذارد.

در دهه سوم قرن نوزدهم آبراهام ریز^{۴۰} "سایکلوپدیای جدید"^{۴۱} را می‌نویسد که در واقع تجدیدنظری بر دانشنامه چمبرز است و رقیب بریتانیکا به حساب می‌آید.

فرهنگ دانشنامگی لاروس جدید مصور^{۴۲}، در فاصله سالهای ۱۸۹۷ تا ۱۹۰۴ میلادی انتشار می‌یابد. پی‌یر لاروس، چنان رویکرد بدیعی نسبت به دانشنامه‌نگاری زمان خود داشته است، که به حق می‌توان از او همچون بیکن و دیدرو به عنوان یکی از تأثیرگذاران دانشنامه‌نگاری در جهان نام برد.

در قرن نوزدهم در فرانسه آثار دیگری، خواه به شکل

روشمند و خواه به شکل الفبایی، به قصد گردآوری معارف بشری منتشر شده است؛ از آن جمله است: "دانشنامه مردم جهان"^{۴۳} (۱۸۴۵ - ۱۸۸۴ م.) در ۲۲ جلد، "دانشنامه نوین"^{۴۴} (۱۸۴۶ - ۱۸۵۱ م.) شامل ۳۰ جلد و ۱۲ جلد تکمیلی، "دانشنامه قرن نوزدهم"^{۴۵} (۱۸۳۶ - ۱۸۵۹ م.) در ۲۸ جلد، "فرهنگ بزرگ همگانی قرن نوزدهم"^{۴۶} (۱۸۶۶ - ۱۸۷۶ م.) اثر پل لاروس در ۱۵ جلد و ۲ جلد تکمیلی، "دانشنامه بزرگ"^{۴۷} (۱۸۸۵ - ۱۹۰۲ م.) در ۳۱ جلد به ویراستاری مارسلن برتلو^{۴۸} و اثر جاودانه وستر با عنوان "فرهنگ زبان انگلیسی وستر"^{۴۹} (۱۸۲۸ م.) که همانند لاروس و "دانشنامه بروکهاوس"^{۵۰} به نوبه خود نقطه‌های درخشان دوره دوم‌اند و تأثیر مهمی در سرنوشت دانشنامه‌نگاری جهان در طول تاریخ داشته‌اند. وستر اصولاً فرهنگی دانشنامه‌گی بود و در تدوین آن، کوشش شده بود که از ضبط مدخل‌های طولانی صرف‌نظر شود و فقط موضوعات پراهمیت‌تر مدنظر قرار گیرد. بروکهاوس نیز در ۱۷۹۶ میلادی در ۲۰ جلد انتشار یافت و هفدهمین تجدید چاپ آن در فاصله ۱۹۶۶ تا ۱۹۷۴ میلادی صورت گرفت. دو قرن هفدهم و هیجدهم، عصر رونق فرهنگهای دانشنامه‌گی است. در نگارش این نوع فرهنگها، دو رویکرد متفاوت وجود داشته است: رویکرد اول، بیشتر گرایش به مطالب تاریخی و زندگینامه‌ای و رویکرد دوم، گرایش به هنرها و علوم دارد؛ به عبارت دیگر، رویکرد نخست، نوعی نگرش به گذشته‌هاست و رویکرد دوم، با دنیای معاصر سر و کار دارد. عصر فرهنگهای دانشنامه‌گی، دوره درخشانی بود، ولی به تدریج معلوم شد که جمع‌آوری

دانش در یک کتاب و عرضه شرح موجز و مختصر آن، هر چند مفید است ولی نقاط ضعفی دارد؛ برای مثال، ضبط الفبایی مدخل‌های کوتاه و مختصر در فرهنگهای دانشنامه‌گی انسجام و یکپارچگی دانش را از میان می‌برد و در نتیجه مراجعه‌کننده کتاب نمی‌تواند به اطلاعات کاملی که در پی آن است، دست یابد.

دوره سوم: عصر نگرش علمی (قرن بیستم). در این دوره، به طور کلی، نگرش علمی بر دانشنامه‌نگاری حاکم می‌شود. سنت فرهنگهای دانشنامه‌گی، خاصه با کتاب "لاروس جدید مصور"^{۵۱} (۱۸۹۷ - ۱۹۰۴ م.) که با ۷ جلد و یک جلد تکمیلی (۱۹۰۶ م.) منتشر می‌شود، ادامه می‌یابد و "لاروس قرن بیستم"^{۵۲} (۱۹۲۸ - ۱۹۳۳ م.) در ۶ جلد و یک جلد تکمیلی (۱۹۵۳ م.) و "لاروس بزرگ دانشنامه‌گی"^{۵۳} (۱۹۶۰ - ۱۹۶۴ م.) در ۱۰ جلد و ۲ جلد تکمیلی (۱۹۷۸ - ۱۹۷۵ م.) به چاپ می‌رسد. همچنین "فرهنگ بزرگ دانشنامه‌گی لاروس"^{۵۴} (۱۹۸۱ - ۱۹۸۵ م.) در ۱۰ جلد چاپ می‌شود که بعدها به صورت "لاروس بزرگ جهانی"^{۵۵} (۱۹۸۷ - ۱۹۹۰ م.) در ۱۵ جلد در می‌آید. اینک اجمالاً به معروف‌ترین دانشنامه‌های این دوره اشاره می‌کنیم:

"دانشنامه بزرگ روسی" (۱۹۲۶ - ۱۹۴۷ م.)، یکی از دانشنامه‌های معروف دوره سوم است که هر چند رویکرد مارکسیست - لنینیستی به مسائل معرفتی دارد، ولی در مسائل غیرسیاسی نسبتاً بی‌تعصب عمل کرده است. برای نوشتن این مجموعه، تقریباً از تمام منابع فرهنگی شوروی

"دانشنامه بزرگ روسی" یکی از دانشنامه‌های معروف دوره سوم است

که هر چند رویکرد مارکسیست - لنینیستی به مسائل معرفتی دارد، ولی در مسائل غیرسیاسی نسبتاً بی‌تعصب عمل کرده است. برای نوشتن این مجموعه تقریباً از تمام منابع فرهنگی شوروی استفاده شده است. شمار ۸۰۰۰ متخصص نگارش مقالات را برعهده گرفتند و مدخل‌های مربوط به زندگینامه‌ها، بین‌المللی بوده است

استفاده شده است. شمار ۸۰۰۰ متخصص، نگارش مقالات را برعهده گرفتند و مدخلهای مربوط به زندگی‌نامه‌ها، بین‌المللی بوده است. یک جلد کامل از این دانشنامه نیز به اتحاد جماهیر شوروی اختصاص داده شده بود. چاپ ۳۰ جلدی این دانشنامه در فاصله سالهای ۱۹۷۰ تا ۱۹۷۸ میلادی منتشر شد. "دانشنامه آمریکایی کالی بر"^{۶۶} نیز در ۲۰ جلد و در فاصله سالهای ۱۹۵۰ و ۱۹۵۱ میلادی منتشر و از ۱۹۶۰ به بعد، مرتباً، یک کتاب سال نیز به آن افزوده می‌شود. کالی بر، خاصه به دلیل تصاویر جذاب بسیار مورد توجه قرار گرفته است.

"دانشنامه فرانسوی"^{۶۷} در سالهای ۱۹۳۵ تا ۱۹۶۶ میلادی، در ۲۱ جلد منتشر شده است. هر مجلد این دانشنامه به یک موضوع اختصاص دارد: ابزارهای ذهنی انسان (تفکر منطقی، زبان و ریاضیات)، فیزیک، آسمان و زمین، زندگی، موجودات زنده، انسان (تندرستی و بیماری)، گونه‌های انسان، مطالعه ذهن، جهان اقتصادی و اجتماعی، دولت، زندگی بین‌المللی، شیمی و صنعت، صنعت و کشاورزی، زندگی روزمره انسان، نظریه آموزش و یادگیری، هنر و ادبیات (در دو جلد)، واژه نوشتاری، فلسفه و دین، تاریخ، تحول و چشم‌انداز رشد و توسعه جهان، فهرست الفبایی - ارجاعی (نمایه).

"دانشنامه اونیورسالیس"^{۶۸} از مهم‌ترین دانشنامه‌های الفبایی فرانسوی است که چاپ اول آن در ۲۰ جلد (۱۹۶۸ - ۱۹۷۵ م.)، چاپ دوم آن در ۲۲ جلد (۱۹۸۴ م.) و چاپ سوم آن در ۳۰ جلد (۱۹۹۰ م.) منتشر شده است. "دانشنامه بزرگ"^{۶۹} (۱۹۷۱ - ۱۹۷۸ م.) نیز از انتشارات لاروس و ۲۱ جلد است و جلد تکمیلی آن در فاصله سالهای ۱۹۸۱ و ۱۹۸۵ میلادی به چاپ رسیده است. "دانشنامه فرانسوی"^{۷۰} که آناتول دومون سیزدهمین سال ۱۹۳۵ آن را بنیان‌گذاری کرد، با ضبط روشمند مطالب، زیر نظر گاستون برگر^{۷۱} در سال ۱۹۶۶ میلادی در ۲۱ جلد به پایان رسید.

"دانشنامه نخبگان"^{۷۲} نیز در سال ۱۹۵۵ میلادی زیر نظر ریمون کسو^{۷۳} (۱۹۰۳ - ۱۹۷۶ م.)، شاعر و داستان‌نویس فرانسوی آغاز شد. موضوعات این دانشنامه،

به صورت روایی مطرح شده‌اند. در نیمه اول قرن بیستم دو دانشنامه دیگر که بر مفهوم فلسفی طبقه‌بندی معارف متکی‌اند، به چاپ رسیده‌اند:

"دانشنامه فرانسوی"^{۷۴} و "دانشنامه اصولی و منظم و جامع هنری"^{۷۵}، این دو دانشنامه به‌رغم آنکه طبقه‌بندی‌هایشان عکس یکدیگر است و در سبک متفاوت‌اند، هر دو از طبقه‌بندی‌های بیکن و کولریج تأثیر پذیرفته‌اند.

دانشنامه‌هایی نیز به زبانهای اتریشی، بلژیکی، بلغاری، اسپانیایی، ایتالیایی، آلمانی، مجارستانی، ژاپنی، روسی و ... منتشر شده‌اند که همگی در زمره آثار دوره سوم قرار می‌گیرند؛ از آن جمله‌اند: "دانشنامه اتریشی"^{۷۶} (۱۹۵۵ م.) در ۲ جلد، "دانشنامه لاروس بلژیکی"^{۷۷} (۱۹۷۱ - ۱۹۸۰ م.) در ۲۵ جلد و ۱ جلد تکمیلی، "دانشنامه بلغاری"^{۷۸} (۱۹۶۲ - ۱۹۶۸ م.) در ۵ جلد و "دانشنامه اسپانیایی اسپاسا"^{۷۹} در ۷۰ جلد (۱۹۰۵ - ۱۹۳۳ م.) و ۱۰ جلد تکمیلی که دانشنامه عظیمی است و در آن به جای بازبینی مطالب در تجدید چاپ به تهیه جلد‌های تکمیلی مبادرت شده است. یکی از مجلد‌های این دانشنامه که درباره اسپانیاست، به طور جداگانه مرتباً تجدید نظر می‌شود و به چاپ می‌رسد. دانشنامه دیگر اسپانیایی "فرهنگ سالوات"^{۸۰} است که در سالهای ۱۹۰۷ تا ۱۹۱۳ میلادی منتشر و پس از آن به طور متناوب تجدید چاپ شده است. یکی دیگر از دانشنامه‌های این زبان، "فرهنگ ابر"^{۸۱} (۱۹۵۵ - ۱۹۶۰ م.) است که هر جلد را به یک موضوع اختصاص داده است و یک جلد فهرست ارجاعی دارد که کلید مراجعه به مطالب سراسر کتاب است. این دانشنامه، از نظر توجه به سرزمینهای اسپانیایی زبان جهان، اهمیت خاص دارد. دانشنامه اسپانیایی دیگر، "فرهنگ جهانی لاروس"^{۸۲} در ۱۰ جلد و یک جلد تکمیلی است و در سال ۱۹۶۷ میلادی به چاپ رسیده است. یکی از مهم‌ترین دانشنامه‌های این دوره، "دانشنامه ایتالیایی"^{۸۳} (۱۹۲۹ - ۱۹۳۶ م.) است که معروفیتش به دلیل تصویرهای زیبا و مقالات مستند، مبسوط و خصوصاً بی‌طرفانه آن است. در این دانشنامه، حتی مقاله فاشیسم به گونه‌ای بی‌غرضانه مطرح شده است.

ناشر این دانشنامه، پس از جنگ جهانی دوم، دانشنامه دیگری با عنوان "فرهنگ دانشمندی"^{۷۰} (۱۹۵۵ - ۱۹۶۳ م.) منتشر کرد که در مقایسه با دانشنامه نخست، کوچک و ولی از نظر تصاویر عالی بود. "دانشنامه اروپا"^{۷۱} در فاصله سالهای ۱۹۷۱ تا ۱۹۸۱ میلادی منتشر شد. این دانشنامه علی‌رغم فشردگی مقالات، از حیث کیفیت و تعدد مقالات بسیار ممتاز بود. در اینجا به دو دانشنامه دیگر ایتالیایی اشاره می‌کنیم: یکی دانشنامه ۲۶ جلدی با نام "دانشنامه جدید جرولاموبوکاردو"^{۷۲} (۱۸۷۵ - ۱۸۸۸ م.) که استفانو پاگلیانی^{۷۳} (۱۸۸۸ - ۱۸۹۹ م.) تدوین ۶ جلد تکمیلی آن را ادامه داد و دیگری، دانشنامه ۳۸ جلدی با عنوان "دانشنامه ایتالیایی علوم، ادبیات و هنر"^{۷۴} اثر جووانی ترکانی^{۷۵} (میلان - رم ۱۹۲۹ - ۱۹۳۹ م.). این دو در میان دانشنامه‌های ارزشمند ایتالیایی جای دارند. در میان دیگر دانشنامه‌های اروپاییان می‌توان به دانشنامه چهار جلدی با نام "přiučnický slovník naučný" (۱۹۶۷ - ۱۹۶۲ م.) اشاره کرد که فرهنگستان علوم چکسلواکی (سابق) آن را منتشر کرد. در دانمارک نیز دانشنامه‌ای پنج جلدی با عنوان "Gydenalds store opslagsbog" در فاصله سالهای ۱۹۶۷ تا ۱۹۶۹ میلادی تدوین و منتشر شد.

بزرگ‌ترین دانشنامه عمومی فنلاند نیز به حجم ۲۴ جلد با عنوان "Uusi tietosanakirja" در فاصله سالهای ۱۹۶۰ تا ۱۹۶۶ میلادی انتشار یافت. در مجارستان نیز دو دانشنامه بزرگ، یکی در فاصله ۱۹۱۱ تا ۱۹۲۷ میلادی در ۲۰ جلد و دیگری در فاصله ۱۹۵۹ تا ۱۹۶۲ میلادی در ۶ جلد منتشر شد که دومی نظریات مارکسیست - لنینیستی را در جامعه گسترش می‌داد.

انتشار دانشنامه‌های ۲۴ جلدی به همراه ۴ جلد تکمیلی (۱۹۶۰ - ۱۹۵۹ م.) از جمله تلاش‌های عمده‌ای است که در یونان جدید در راه اعتلای دانش صورت گرفته است. در هلند نیز ویرایش هفتم دانشنامه‌ای با عنوان "Groote Winkler Prins encyclopaedia" در ۲۰ جلد، از سال ۱۹۶۶ آغاز شده است و هر سال یک جلد تکمیلی به آن اضافه می‌شود. دهه هفتاد قرن بیستم، سالهای پر تلاش لهستانی‌ها، پرتغالی‌ها و رومانیایی‌ها در انتشار دانشنامه است؛ در لهستان، به سال ۱۹۶۲

میلادی دانشنامه‌ای با عنوان "encyclopedia powszechna PWN" انتشار یافت و دانشنامه ۴۰ جلدی پرتغالی‌ها با عنوان "دانشنامه بزرگ پرتغالی - برزیلی"^{۸۱} که انتشار آن از سال ۱۹۳۵ آغاز شده بود در سال ۱۹۶۰ میلادی تکمیل گردید. انتشار دانشنامه رومانیایی‌ها با عنوان "فرهنگ دانشمندی رومانیایی"^{۸۲} نیز

یکی از مهم‌ترین دانشنامه‌های جهان

"دانشنامه بزرگ بریتانیکا" است که چاپ اول آن با عنوان "دانشنامه یا فرهنگ هنرها و علوم" در سه جلد شامل ۲۶۵۹ صفحه و ۱۶۰ لوح مسی در فاصله سالهای ۱۷۶۸ و ۱۷۷۱ میلادی در ادینبورگ چاپ و منتشر شد

از سال ۱۹۶۲ میلادی آغاز شد. در استرالیا نیز دانشنامه‌ای جامع در ۱۰ جلد به سال ۱۹۶۳ میلادی انتشار یافت که تمامی جنبه‌های زندگی در استرالیا را به دقت شرح می‌داد. این دانشنامه را "دانشنامه استرالیایی"^{۸۳} نام گذاردند. از دیگر کشورهای انگلیسی زبان که در زمینه تدوین دانشنامه فعالیت داشته است، می‌توان به کانادا اشاره کرد که دانشنامه استاندارد خود را با عنوان "دانشنامه کانادایان"^{۸۴} در ۱۰ جلد به سال ۱۹۵۷ میلادی منتشر کرد. "دانشنامه جدید بین‌المللی"^{۸۵} (چاپ اول ۱۹۰۲ - ۱۹۰۴ م. و چاپ دوم ۱۹۱۴ - ۱۹۳۰ م.) از دانشنامه‌های معروف آمریکاست که در ۲۷ جلد منتشر شده است و مجلدهای تکمیلی آن به صورت کتاب سال منتشر می‌شود. "دانشنامه آمریکانا"^{۸۶} نیز از معروف‌ترین دانشنامه‌های عمومی آمریکایی است که در فاصله سالهای ۱۸۳۳ تا ۱۸۲۹ میلادی بنیان‌گذاری و در سال ۱۹۰۲ میلادی با انتصاب فردریک سی. بیچ^{۸۷} به سمت ویراستاری آن، به موفقیت چشم‌گیری نایل شد. چاپ ۱۹۲۰ میلادی این دانشنامه با تحول اساسی در ساختار و

آرایش مطالب، مبنای کار دانشنامه‌های بعدی شد. موفقیت این دانشنامه از سویی نیز مرهون بازنگریها و چاپ کتابهای تکمیلی سالانه از ۱۹۲۳ میلادی به بعد است. این دانشنامه که مقالات اصلی آن به قلم دانشمندان طراز اول رشته‌های گوناگون نوشته شده، خصوصاً از حیث مطالب تاریخی و جغرافیایی کانادا و آمریکا، تأکید بر پیشرفتهای ایالات متحده در قرن نوزدهم و بیستم و ذکر موضوعات علمی، فنی و زندگینامه‌ای بسیار غنی است. جلد سی‌ام آمریکانا، فهرست الفبایی - ارجاعی است که به صورت فرهنگ زبان تنظیم و در هر چاپ با نیاز روز متحول شده است. مقالات بلند این دانشنامه، فهرست مندرجات و در مواردی وازه‌نامه تخصصی دارد. "دانشنامه آمریکایی راندم هاوس"^{۸۸} یکی از موفق‌ترین دانشنامه‌های یک جلدی جهان است که با نامهای گوناگون به زبانهای مختلف ترجمه و در کشورهای جهان توزیع شده است. "راندم هاوس" شامل دو بخش است: کلروپدیا^{۸۹} که متشکل از مقالات نسبتاً طولانی است و مطالب کلی در آن مطرح می‌شود و آلفاپدیا^{۹۰} که شامل مقالات کوتاه است و به مسائل اختصاصی می‌پردازد. یکی از مهم‌ترین دانشنامه‌های جهان، "دانشنامه بزرگ بریتانیکا"^{۹۱} است که چاپ اول آن با عنوان "دانشنامه یا فرهنگ هنرها و علوم"^{۹۲} در سه جلد شامل ۲۶۵۹ صفحه و ۱۶۰ لوح مسی درفاصله سالهای ۱۷۶۸ و ۱۷۷۱ میلادی در ادینبورگ چاپ و منتشر شد. بریتانیکا، خصوصاً پس از چاپ پانزدهم (۱۹۷۴م)، به ویراستاری پریس^{۹۳} به راستی جهان دانشنامه‌نگاری را متحول کرد. بریتانیکای چاپ پانزدهم به ۴ بخش تقسیم می‌شود:

الف) پیش‌دانشنامه^{۹۴} (یا پروپدیا در یک مجلد)، که طبقه‌بندی علوم و معارف بشری خاص بریتانیکا را به دست می‌دهد.

ب) دانشنامه کلان^{۹۵} (یا ماکروپدیا در ۱۷ مجلد، جلد‌های سیزدهم تا بیست و نهم)، که بخش اصلی بریتانیکاست و اطلاعات را در قالب مقالات وسیع و گسترده عرضه می‌کند.

ج) دانشنامه خرد^{۹۶} (یا میکروپدیا در ۱۲ مجلد،

جلدهای یکم تا دوازدهم)، که هزاران مقاله کوتاه مربوط به نامهای خاص، اشیاء، جانداران، اندیشه‌ها و مفاهیم را به ترتیب الفبا و در قالب مقالات فشرده ارائه می‌کند.

د) نمایه^{۹۷} (۲ مجلد، جلد‌های I و II که به گفته ویراستار چاپ پانزدهم، با این هدف تنظیم شده است که استفاده‌کننده پیش از مراجعه به یکایک ۳۰ جلد، به این نمایه مراجعه کند و ذیل مدخل موردنظر خود، نشانه ارجاعی تمام مطالب مربوط به آن مدخل را با ذکر شماره مجلد، شماره صفحه، شماره ستون و حتی بخش بالایی یا پایینی ستون، در ماکروپدیا، میکروپدیا و نیز پروپدیا بیابد. مارتیمر جی آدلر^{۹۸} (۱۹۰۲م.) که در واقع چاپ پانزدهم بریتانیکا بر مبنای طبقه‌بندی وی از معارف تنظیم شده است، در مقدمه بخش دهم از پروپدیا با عنوان "دانش، خودآگاهی است"^{۹۹}، معارف بشری را به ده بخش تقسیم کرده است. او در بخش ۱ تا ۹، به موضوعاتی می‌پردازد که به کمک علمی چون فیزیک، شیمی، نجوم، زمین‌شناسی، هواشناسی، زیست‌شناسی، پزشکی، روان‌شناسی، مردم‌شناسی، جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، اقتصاد و فناوری درباره کل جهان می‌دانیم. این ۹ بخش همچنین آنچه را که ما به عنوان حاصل مطالعه نظام‌مند و تحصیل در رشته‌هایی چون آموزش، حقوق، هنرها، مذهب و تاریخ می‌شناسیم، در بر می‌گیرد و شناخت بشر از جهان را از طریق علوم یادشده می‌نمایاند. در بخش دهم به تعبیر آدلر، ما با مفهوم شناخت و بازتاب خودآگاهی در دانش مواجهیم. او در بخش ۱۰، نه به جهان قابل شناخت، بلکه به خود دنیای شناخت و شاخه‌های آن می‌پردازد. به تعبیری، بخش ۱ تا ۹ چارچوب جهان قابل شناخت را عرضه می‌دارد و بخش ۱۰ شامل علوم و رشته‌هایی است که از طریق آنها، آنچه را که درباره جهان می‌دانیم، می‌شناسیم. در پایان بررسی آثار غربی دوره سوم، به بعضی از دانشنامه‌های مشهور آلمانی در قرن بیستم اشاره می‌کنیم:

Encyklopädie l'Allgemeine der wissenschaften und Künste d'Ersch در ۱۶۷ جلد (۱۸۹۰-۱۸۱۸ م.)؛ Conversationslexikon des Brockhau انتشار آن از ۱۷۹۶ تا ۱۸۱۱ میلادی طول کشید و از سال ۱۹۵۲ تا

۱۹۶۳ میلادی به صورت یک مجموعه ۲۲ جلدی با عنوان "Der Grosse Brockhaus" بارها چاپ شد؛ "Brockhaus Enzyklopädie" (۱۹۶۶ - ۱۹۷۴ م.) در ۲۰ جلد؛ "Der Neue Herder" (۱۹۷۰ - ۱۹۷۹ م.) در ۱۴ جلد؛ و نیز دانشنامه "Der grosse Conversations - Lexicon" اثر مهیر^{۱۰۰} (۱۸۴۰ - ۱۸۵۲ م.) در ۴۶ جلد و "Meyers enzyklopädisches Lexikon" (۱۹۷۱-۱۹۷۵ م.) در ۲۵ جلد، همراه با نسخه تکمیلی.

دانشنامه‌های کودکان و نوجوانان

برای گروه سنی کودک و نوجوان تا پیش از قرن نوزدهم، فقط یک دانشنامه با عنوان "مجموعه کتابهای نوجوانان"^{۱۰۱} (۱۶۹۶ م.)، تألیف یوهان واگنسیل^{۱۰۲} (۱۶۳۳ - ۱۷۰۵ م.)، منتشر شده بود. پس از آن انتشارات لاروس، کتاب "دانشنامه کوچک نونهالان"^{۱۰۳} را در سال ۱۸۳۵ و کتاب "دانشنامه لاروس کودکان"^{۱۰۴} را در سال ۱۹۵۷ میلادی منتشر کرد. آرتور می^{۱۰۵} (۱۸۷۵-۱۹۴۳ م.)، نویسنده انگلیسی در سال ۱۹۱۰ میلادی، "دانشنامه کودکان"^{۱۰۶} را در بریتانیای کبیر و "کتاب معرفت"^{۱۰۷} را در ایالات متحده آمریکا منتشر می‌سازد. این کتاب شامل یک رشته مقالات ممتاز با تصویرهای فراوان و همچنین فهرست ارجاعی چنان جامعی است که حتی امروز هم الگوی دانشنامه‌هایی از همان دست قرار می‌گیرد. آرتور می، دانشنامه مصور و کامل دیگری نیز به نام "همه را می‌بینم"^{۱۰۸} (۱۹۲۸ - ۱۹۳۰ م.) با تصویرهای کوچک و زیرنویس چند کلمه‌ای برای هر تصویر تدوین کرد. هرچند امروزه این کتاب دیگر مورد استفاده کودکان نیست، ولی کتاب‌داران هنوز هم آن را به دلیل ارزش ارجاعی‌اش در کتابخانه‌ها نگاهداری می‌کنند. در فاصله سالهای ۱۹۱۷ تا ۱۹۱۸ میلادی، دانشنامه کامل کودکان منتشر شد. "دانشنامه کتاب جهان"^{۱۰۹}، دانشنامه بسیار موفقی بود که در سال ۱۹۲۵ میلادی با یک جلد تکمیلی به همراه فهرست ارجاعی گسترده‌تر و متناسب با ارجاعات متقاطع انتشار یافت و پس از سال ۱۹۲۲ میلادی نیز جلدهای تکمیلی دیگری بدان افزوده شد. نکته آنکه در صفحه عنوان، نام کتاب "معرفت سازمان‌یافته در داستان و تصویر" قید شده بود. در سال

در سال ۱۹۶۰ میلادی دانشنامه دیگری با عنوان "بریتانیکای کودکان" در لندن، زیر نظر جان آرمیتاژ منتشر شد. بریتانیکا در سال ۱۹۷۱ میلادی دانشنامه جدیدی با عنوان "دانشنامه خردسالان" شامل ۱۶ مجلد تصویر رنگی، همراه با توضیحات منتشر کرد

۱۹۶۱ میلادی این کتاب با خط بریل در ۱۴۵ جلد با حذف تصویرها و اضافه شدن جدولها و نمودارها برای نابینایان چاپ و منتشر شد و در سال ۱۹۶۴ میلادی هم یک دوره ۳۰ جلدی این دانشنامه برای استفاده کم بینایان، انتشار یافت. جنگ جهانی اول با شکل‌گیری اندیشه تدوین دانشنامه‌ای به نام "بریتانیکای نوجوانان"^{۱۱۰} همراه شد، ولی چاپ اول این کتاب در سال ۱۹۳۴ میلادی انتشار یافت. این نسخه، بر مبنای "دانشنامه نوین ویدن"^{۱۱۱} که بریتانیکا حق چاپ آن را خریده بود، تدوین شد. این کتاب در سال ۱۹۶۳ میلادی نیز با عنوان "دانشنامه بریتانیکای نوجوانان"، برای کودکان و دانش‌آموزان ابتدایی منتشر گردید. یکی از ویژگیهای نسخه ۱۹۶۳، مجلد فهرست ارجاعات آن است که تلفیقی است از مدخلهایی با مقالات کوتاه که به مدخلهای بلند ارجاع شده‌اند. در سال ۱۹۶۰ میلادی دانشنامه دیگری با عنوان "بریتانیکای کودکان"^{۱۱۲} در لندن، زیر نظر جان آرمیتاژ^{۱۱۳} منتشر شد. بریتانیکا در سال ۱۹۷۱ میلادی دانشنامه جدیدی با عنوان "دانشنامه خردسالان"^{۱۱۴} منتشر کرد. این دانشنامه که به کودکان دوره دبستانی اختصاص داشت، شامل ۱۶ مجلد تصویر رنگی، همراه با توضیحات مختصر بود. این مجموعه همزمان به زبانهای ژاپنی و کره‌ای نیز ترجمه شد. ای کامپتن^{۱۱۵}، دانشنامه دبستانی آمریکایی را با عنوان "دانشنامه دانش آموز"^{۱۱۶}، خانه به خانه و در به در به فروش رساند. این دانشنامه بعداً با

عنوان "کتاب مرجع دانش آموزان"^{۱۱۷} و سرانجام در سال ۱۹۲۲ میلادی، به صورت یک کار انقلابی با نام "دانشنامه مصور کامپتن"^{۱۱۸} منتشر شد. کتاب کامپتن در سال ۱۹۷۱ میلادی در انتشارات بریتانیکا با عنوان "دانشنامه مقدماتی خردسالان کامپتن"^{۱۱۹}، بر مبنای "دانشنامه نوجوان" که در بالا ذکر شد، به چاپ رسید. "دانشنامه نوجوانان آکسفورد"^{۱۲۰} برای رده سنی بیش از ۱۱ سال، برخلاف "کتاب جهان"، "کتاب کامپتن" و "دانشنامه نوجوانان بریتانیکا"، دانشنامه‌ای نظام مند بود و هر یک از مجلدهای دوازده گانه آن به موضوعی اختصاص داشت: نوع بشر، تاریخ طبیعی، عالم، ارتباطات، زندگی‌نامه بزرگان، مزرعه‌داری و ماهی‌گیری، صنعت و تجارت، مهندسی، تفریح و سرگرمی، حقوق، منزل و هنرها. جلد سیزدهم این مجموعه، فهرست ارجاعی بود و مقاله‌های هر جلد نیز با تنظیم الفبایی (به همراه ارجاعات متقاطع) ضبط شده، حاوی تصویرهای متناهی بود.

دانشنامه‌نگاری در ایران

حضور مؤثر دانشمندان ایرانی در صحنه علم و دانش دنیای اسلام و نیز اینکه بسیاری از تألیفات ایرانیان در نخستین سده‌های گرایش به دین اسلام به زبان عربی بوده، تفکیک دانشمندان ایرانی و دانشمندان عرب را برای خارجیان دشوار کرده است. نتیجه آنکه بسیاری از دانشنامه‌ها، فرهنگهای اعلام و زندگی‌نامه‌های خارجی، رازی و ابن‌سینا را بزرگ‌ترین دانشمندان دنیای عرب دانسته، فارابی و خوارزمی را با ارجاع به مدخلهای "الفارابی" و "الخوارزمی"، عرب نامیده‌اند و آثار آنان و ایرانیان دیگر را، خصوصاً در دوره نخست دانشنامه‌نگاری به نام اعراب نوشته‌اند؛ برای مثال، آنان "مفاتیح‌العلوم" خوارزمی را نخستین دانشنامه عرب معرفی می‌کنند. این نکته، واقعیتی است که برای تأیید آن کافی است به یکی از دو کتاب مرجع و در دسترس عموم مثل فرهنگ نامهای خاص روبر، فرهنگ لاروس و دانشنامه زندگی‌نامه‌گی کمبریج نظر بیفکنیم. از این رو و با توجه به خلط مبحث دانشنامه‌نگاری فارسی و عربی، در این بخش ناچاریم که ابتدا و به طور اجمال به بعضی از دانشنامه‌های

عربی اشاره کنیم و سپس به دانشنامه‌های فارسی و نیز ایرانی نگاشته به عربی پردازیم.

نخستین دانشنامه شناخته شده در زبان عربی "عیون‌الآخبار" تألیف ابن قتیبه دینوری (۲۱۳ - ۲۷۶ هـ.ق) مورخ، لغت‌شناس و معلم عرب است که با "کتاب السلطان" آغاز می‌شود و با "کتاب الطعام" و "کتاب النسا" پایان می‌پذیرد. "عیون‌الآخبار" شامل نمونه‌هایی از مصنفات ادبی عصر مؤلف، سخنان قصار و اشعار کهن عرب است. در این کتاب بسیاری از روایت‌های ایرانی نیز نقل شده است. آرایش موضوعی کتاب چنین است: قدرت، جنگ، آزادگی، اشرافیت، شخصیت، آموزش، ریاضیات، دوستی، نیایش، غذا و زن. عیون‌الآخبار، الگوی کار دانشنامه‌نگاران پس از ابن قتیبه قرار گرفته است. نویری کندی ملقب به شهاب‌الدین، تاریخ‌نویس مصری، صاحب یکی از معروف‌ترین دانشنامه‌های جهان اسلام با نام "تهایت‌الارب فی فتون‌الادب" است. نسخه کامل این کتاب در سال ۱۹۲۳ میلادی به چاپ رسیده است. این کتاب ۳۰ مجلد با شمار تقریبی ۹۰۰۰ صفحه است که به ۵ فن و هر فن به ۵ قسمت تقسیم می‌شود: فن نخست، در آسمان و آثار علوی و ارضی و مشتمل بر تشریح جغرافیا، نجوم، هواشناسی، تاریخ‌نگاری و زمین‌شناسی است؛ فن دوم، در انسان و آنچه وابسته به اوست، مشتمل بر فرهنگ عامه، مدیریت و سیاست و فن سوم، در جانورشناسی است؛ فن چهارم، در رستی‌ها و فن پنجم، درباره تاریخ است. دانشنامه دیگر "صیح‌الاعشی فی صناعة‌الانشا" تألیف شهاب‌الدین ابوالعباس

نخستین دانشنامه شناخته شده

در زبان عربی "عیون‌الآخبار" تألیف

ابن قتیبه دینوری مورخ، لغت‌شناس و معلم

عرب است که با "کتاب السلطان"

آغاز می‌شود و با "کتاب الطعام" و

"کتاب النسا" پایان می‌پذیرد

احمد ابن علی قلقشندی (متوفی به سال ۸۲۱ ه. ق) است که در فن انشاء و اصول دبیری و کتابت نوشته شده است و مطالبی چون جغرافیا و تاریخ سیاسی (خصوصاً تاریخ و جغرافیای مصر و شام)، جانورشناسی، معدن‌شناسی، کیهان‌شناسی، کیهان‌نگاری و اندازه‌گیری زمان را در بر می‌گیرد. این کتاب، مشتمل بر سه قسمت (یک مقدمه، ده مقاله و یک خاتمه) است که هر قسمت به بابی تقسیم شده است. اصل کتاب در هفت جزء بزرگ است که در چهارده جزء به سال ۱۹۱۹ میلادی در چاپخانه امپریه قاهره به چاپ رسیده است. "نهایت الارب فی معرفة قبایل العرب" نیز دانشنامه‌گونه دیگری از قلقشندی است که در سال ۸۱۲ هجری قمری تألیف شده است. گفتنی است که نجم‌الدین محمد، پسر قلقشندی نیز به تقلید از پدر، کتاب "نهایت الارب فی معرفة النساب العرب" را تألیف کرده است که آن هم از کتابهای مرجع به حساب می‌آید.

سیر تحول و تطور دانشنامه‌نگاری ایرانی و اسلامی را می‌توان به دو دوره متمایز تقسیم کرد:

دوره نخست: عصر دانشنامه‌نگاران بحر العلوم، اصولاً
 نویسندگان این دوره که به قرون دوم تا دوازدهم هجری قمری تعلق دارند، علامه زمان خود و به اصطلاح "بحر العلوم" بوده‌اند و کتابهایشان را که معمولاً مجموعه‌ای از علوم و معارف گوناگون بوده است، می‌توان به نوعی در زمره دانشنامه‌ها قرار داد. بعضی از کتابهای این دوره با عناوینی چون "گنجینه"، "مخزن"، "جامع"، "جوامع"، "بحر" و مانند آن مشخص می‌شوند. "جامع العلوم" اثر امام فخر رازی، "مخزن الفوائد" اثر فائق دهلوی و "جوامع العلوم" اثر ابن فریفون از این گروه‌اند. عنوان بعضی نیز مانند "احصاء العلوم" فارابی، "مفاتیح العلوم" خوارزمی و "تفایس الفنون" شمس آملی به کلمه "علوم" یا "فنون" ختم می‌شوند و بعضی دیگر مانند "دره التاج لفره‌الدیباج" اثر محمود شیرازی یا "نوادر التبادر لتحفه الیهادر" اثر دنیسری نامهای متنوع دارند. البته دانشنامه‌نگاری فارسی به گونه‌ای که با معنای دقیق کلمه دانشنامه تناسب داشته باشد از قرن ششم هجری آغاز شد.

اساس طبقه‌بندی علوم در دنیای اسلام همان

طبقه‌بندی علوم (یا علم تقاسیم العلوم) ارسطویی است و شاید از این طریق، دستمایه اروپاییان در طبقه‌بندی علوم نیز قرار گرفته است. معروف‌ترین دانشنامه‌های این دوره عبارت‌اند از: "اقسام العلوم"، "احصاء العلوم"، "جوامع العلوم"، "الفهرست"، "رسایل اخوان صفا"، "مفاتیح العلوم"، "دانشنامه‌ی علایی"، "تزهت‌نامه"، "بحر الفوائد"، "عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات"، "یواقیت العلوم"، "دراری النجوم"، "جامع العلوم"، "فرخ‌نامه" و "دره التاج لفره‌الدیباج".

از اقسام العلوم، تألیف ابوزید احمد بن سهل بلخی (۲۳۲ - ۱۳۵ ه. ق) اثری در دست نیست.

احصاء العلوم، رساله‌ی پراهمیت ابونصر فارابی (۳۳۹ ه. ق) است. وی در این رساله تمام علوم زمان خود را یک به یک بر می‌شمرد، خلاصه‌ای از مباحث هر یک از آنها به دست می‌دهد، از بخشهای آن علوم یاد می‌کند و نمونه‌هایی نشان می‌دهد. وی در مقدمه کتاب می‌نویسد: "... این کتاب برای هر ادیب ذوالفنون که می‌خواهد از هر دانشی توشه‌ای و از هر خرمنی خوشه‌ای بگیرد و نیز برای کسی که دوست دارد خویشتن را به اهل دانش شبیه سازد - تا گمان برند که او هم از گروه دانشوران است - سودمند خواهد بود."

جوامع العلوم (۳۴۴ - ۳۲۷ ه. ق) تألیف شعیا بن فریفون است که در آن، علوم به شیوه "مفاتیح العلوم" خوارزمی به دو مقوله بزرگ تقسیم شده است:

الف) علم کتابت یا منشی‌گری درباری (نحو، آداب دبیران، خط، بایگانی، انشاء، مکاتبات، خراج، برید، املاک، حساب، هندسه، موضوعات مذهبی، اخلاق، آداب ملوک و بیماریها)

ب) علوم فلسفی و مذهبی: فلسفه عملی (علوم سیاسی، فن حکومت، طبقات اجتماعی، وظایف اداری، امور مالی، اقلیتهای مذهبی، قضاوت، امنیت، فن جنگ، اخلاق و تدبیر منزل)، علوم مذهبی (علم کلام اسلامی، فقه، جدل، اعتقادات و فرقه‌ها) و فلسفه نظری (منطق، نجوم، تعبیر خواب، علم فراست، طبیعیات، کیمیا و علوم خفیه گوناگون شامل: پیشگویی، علوم خفیه هند، جادو و طلسمات).

الفهرست، به گفته ابن ندیم، سیاهه‌ای است از تمامی کتابهای عرب و عجم در رشته‌های گوناگون علمی با تاریخچه‌ای از زندگی مؤلفان آنها که به زبان و خط عربی موجود بوده است؛ از آغاز پیدایش علم تا سال ۳۷۰ هجری.

ابن ندیم کتاب‌شناس و دانشمند بزرگ بغدادی، در این کتاب علوم را با توجه به رده‌بندی کتابها (مثل طبقه‌بندی دیوبی) به ده بخش و هر بخش را به بخشهای فرعی یا فن‌ها طبقه‌بندی کرده است. بخشهای اصلی الفهرست عبارت‌اند از: زبان و کتابت و کتب دینی اقوام و ملل و ستایش قرآن، علم نحو، تاریخ (یا اخبار و آداب)، شعر و شاعری، کلام، فقه و حدیث، فلسفه و علوم دقیق، خرافات و سحر، مذاهب و اعتقادات و کیمیاگری.

رسایل اخوان صفا (قرن چهارم ه. ق) که نسخه کامل آن در فاصله سالهای ۱۸۸۷ تا ۱۸۸۹ میلادی منتشر شد، کتابی است شامل ۵۲ جزوه و هر جزوه درباره یکی از علوم به صورتی که از زمان ارسطو رواج داشته است. در این کتاب، علوم به سه طبقه عمده تقسیم شده است: الف) ریاضیات یا تعلیمیه (شامل نظریه اعداد، هندسه، نجوم، جغرافیا، موسیقی، صناعات نظری و عملی، اخلاق و منطق)

ب) طبیعیات، شامل: هیولا یا ماده، صورت، حرکت، زمان، مکان، آسمان، کون و فساد، معادن، ماهیت طبیعت، نباتات، حیوانات، جسم انسان، حواس، حیات، میات، عالم صغیر، لذت، الم و لغات
ج) مابعدالطبیعه:

۱. علم النفس عقلاتی، شامل: نفسانیات، عقلیات، وجود، عالم کبیر، روح، ادوار بزرگ عالم، عشق، بعث، نُشور و علیت
۲. الهیات، شامل: عقاید و آرای اخوان‌الصفا، اخوت، ایمان، ناموس الهی، نبوت، کیفیت دعوت به حق، افعال روحانی، سیاست، نظام عالی و سحر.

مفاتیح العلوم (۳۸۱ تا ۳۶۵ ه. ق) تألیف خوارزمی است که طبقه‌بندی آن مشخصاً به صورت زیر است:
الف) علوم مذهبی (علوم شرعیه)، شامل: علوم

احصاء العلوم رساله پر اهمیت

ابونصر فارابی است. وی در این رساله

تمام علوم زمان خود را یک به یک برمی‌شمرد

خلاصه‌ای از مباحث هر یک از آنها به دست

می‌دهد، از بخشهای آن علوم یاد می‌کند

و نمونه‌هایی نشان می‌دهد

مذهبی عرب (اصول فقه و کلام) و علوم ادبیات و زبان‌شناسی (نحو، علم منشی‌گری درباری یا کتابت، شعر و عروض و تاریخ یا اخبار)

ب) علوم غیرعرب (علوم یونانیها و ملت‌های دیگر)، شامل: تقسیم‌بندی علوم فلسفی (با روش ارسطو)، الهیات، منطق، ریاضیات (علم اعداد، هندسه، هیت، موسیقی و علم الحیل) و طبیعیات (طب و کیمیا).

تقسیم‌بندی خوارزمی برعکس فارابی است. وی طب، کیمیا و تاریخ را بر علوم موجود در احصاء العلوم افزوده است.

دانشنامه‌ی علایی (۴۲۸ ه. ق) را می‌توان نخستین دانشنامه علوم فلسفی دانست. ابن سینا این کتاب را به زبان فارسی به خواهش حکمران دیلمی اصفهان، علاءالدوله کاکویه، برای استفاده درباریان نوشته و در آن علوم را بر پایه اصول و جزئیات علوم پنج‌گانه حکمت، اما در چهار رشته منطق، الهیات، طبیعیات و ریاضیات (شامل هیت و موسیقی) طبقه‌بندی کرده است. همان‌طور که پیش از این گفته شد، دانشنامه، عنوانی است که عبد الواحد جوزجانی که بخش پایانی کتاب را نوشت، بر روی آن نهاد.

الشفا اثر ابن سینا نیز که بین سالهای ۴۱۲ تا ۴۱۴ هجری قمری تألیف شده است، به نوبه خود از نظر تقسیم‌بندی علوم به ۳ احصاء العلوم شباهت دارد. همچنین ابن سینا در ۳ اقسام العلوم العقلیه در طبقه‌بندی

علوم از شیوهٔ "احصاء العلوم" فارابی پیروی کرده است. او حکمت را همانند "احصاء العلوم" به دو بخش نظری مجرد و عملی تقسیم می‌کند. زهدنامه (۵۱۳-۵۱۶ ه. ق.) تألیف شاهمردان ابی‌الخیر رازی است و نثری بسیار سلیس، ساده و عام‌گرایانه دارد. کتاب به دو قسمت اصلی تقسیم شده است:

الف) خواص و طبایع انسان، حیوان، نبات و جماد
ب) خواص و فواید حساب، نجوم، چند حکایت، هنرهای دستی و صنایع مختلف.

نویسندهٔ بحرالقولاید (۵۵۲ ه. ق.) که نام او مشخص نیست زبان زیبایی برای کتاب خود انتخاب کرده است. کتاب شامل شش فصل و ۳۰۰ بخش است. طبقه‌بندی مطالب بی‌نظم است ولی کتاب در مجموع به موضوعات مربوط به دین اسلام و نیز اصول اخلاقی پرداخته است.

عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات (۵۶۲-۵۷۳ ه. ق.) تألیف محمد طوسی، شامل ۱۰ بخش به شرح زیر است که بازسازی دقیق طبیعیات ارسطویی است:

- عجایب اجرام سماوی، قطبین، سیارات و کرات، آفتاب، ماه، خواص کواکب و بروج دوازده‌گانه
- عجایب پدیده‌هایی که میان آسمان و زمین به وقوع می‌پیوندند.
- عجایب زمین (دریاها، رودها، چشمه، چاه‌ها، زمین و اقلیم آن، کوهها، سنگها و جواهرات و صخره‌ها)
- عجایب کشورها و اقلیم‌ها، مساجد و کلیساها

۵. عجایب درختان، میوه‌ها و علفها

۶. عجایب صورتها و اشکال منقوره و منقوشه، طلسمها، مجسمه‌ها، قبور پیامبران و پادشاهان و گنجینه‌های شاهان
۷. عجایب شرف انسان و آفرینش وی (عقل، روح، ارواح حیاتی، طبقات مردم، اقوام، عقاید، قبیله‌ها و اقشار نجبای نبوت، کیمیا، طب، جبر و اختیار، علم نفس، تعبیر رؤیا، بعث و قیامت)

۸. عجایب موجودات ماوراءالطبیعی (اجنه، اشباح، عفریتها و غولها...)

۹. عجایب پرندگان

۱۰. عجایب جانوران.

یواقیت العلوم و ذراری النجوم برای مظفرالدوله والدين، ملك الامرای طغرل تگین غازی بیک الب ارغو، پسر یرنقش بازدار نوشته شده است. تاریخ تألیف کتاب پیش از ۵۷۳ هجری قمری بوده است ولی نامی از نویسندهٔ آن در دست نیست. مرحوم استاد دانش‌پژوه در مقدمهٔ "یواقیت العلوم" (نسخهٔ تصحیح شدهٔ خود استاد) می‌نویسند: "مؤلف این کتاب چنان که بر پشت نسخهٔ کتابخانهٔ شادروان دهخدا یادداشت شده، از پیروان سنت و جماعت است...".

"یواقیت" شمار ۳۰ فن گوناگون را در بر می‌گیرد که عبارت‌اند از اصول دین، اصول فقه، خلاف، مذهب، فرائض، شروط، تصوف، معانی قرآن، اسباب‌النزول قرآن، ناسخ و منسوخ، غرایب تفسیر، قرائات، نوادر قرآن، غرایب حدیث، امثال عرب، معانی شعر تازی، لغت عرب، نحو و اعراب، تصریف، عروض و نوادر شعر، خط

دانشنامهٔ علایی را می‌توان نخستین دانشنامهٔ علوم فلسفی دانست

ابن سینا این کتاب را به زبان فارسی نوشته و در آن علوم را بر پایهٔ

اصول و جزئیات علوم پنج‌گانه حکمت، اما در چهار رشتهٔ

منطق، الهیات، طبیعیات و ریاضیات

(شامل هیئت و موسیقی) طبقه‌بندی کرده است

و کتابت، انساب و تواریخ، تعبیر خواب، رقی و افسونها، طب، فلاح، نجوم، مساحت، حساب، فال و زجر، و در هر فن ۱۲ سؤال مطرح و به آنها پاسخ داده شده است. بدین ترتیب، کتاب در مجموع شامل ۳۶۰ پرسش و پاسخ است. مطالب کتاب "یواقیت" را شاید بتوان در دو گروه عمده، یکی علوم مذهبی و دیگری علوم ادبی و لغوی طبقه‌بندی کرد.

دانشنامه‌نگاری فارسی، به گونه‌ای که با معنای دقیق کلمه دانشنامه مناسبت داشته باشد، از قرن ششم هجری آغاز شد. نخستین دانشنامه یا دانشنامه گونه‌ای که با توجه به تقسیم‌بندی کلی علوم طرح‌ریزی شد، جامع العلوم (یا حدائق الانوار فی حقائق الاسرار) اثر فرخ‌الدین رازی (وفات ۶۰۶ هـ.ق) است. این کتاب اطلاعات جامعی درباره اصول، حد و مرز و مسائل عمده هر یک از علوم اسلامی به دست می‌دهد و از آنجا که به عمق مطالب نمی‌پردازد و شیوه تدوین آن کلیت‌گرایی است، می‌توان آن را در زمره دانشنامه‌ها به شمار آورد. شمار علوم در "جامع العلوم" ۶۰ است، از این رو به آن "کتاب ستینی" نیز گفته‌اند. رازی که این کتاب را در ۵۷۵ هجری قمری به علام‌الدین تکش، سلطان خوارزم پیشکش کرده، در مقدمه آن توضیح داده است که هدف وی تألیف کتابی بوده است که همه علوم اعم از عقلی و نقلی و اصول و فروع را در بر گیرد. مخاطبان این کتاب، خدمتگزاران دربارند تا در صورت لزوم با توجه به تقسیم‌بندی علوم در کتاب، هر یک کتابهای مربوط به رشته‌های مورد علاقه خود را تألیف کنند. آن گونه که از محتوای "جامع العلوم" می‌توان دریافت، فخر رازی علوم بشری را در این کتاب به دو دسته تقسیم می‌کند:

الف) علوم اسلامی، شامل: علوم مذهبی (علم کلام، اصول فقه، علم جدل، ادیان تطبیقی، علم اخلاقیات، مذاهب، فرائض، میراث، علم وصایا، تفسیر قرآن، علم معانی قرآن، علم قرائت و حدیث)، علوم لسانی یا زبان‌شناسی (صرف و نحو، اشتقاق، امثال، عروض، علم قوافی، علم بدیع شعر و نثر و معانی شعر (عرب)) و تاریخ (علم اسامی رجال مسلمان، تواریخ پیش از اسلام و اسلام)، مغازی (اسلامی)

نفائس الفنون فی عرایس الحیون

اثر شمس‌الدین محمد بن محمود آملی، پس از "جامع العلوم" رازی در نوع خود کامل‌ترین و مدون‌ترین دانشنامه عصر خود بوده است که الگوی کار دانشنامه‌نویسان بعدی قرار گرفته است

ب) علوم فلسفی، شامل: فلسفه نظری (منطق، طبیعیات نظری؛ علوم فرعی، شامل: تعبیر رؤیا، علم فراست، طب، تشریح، داروشناسی، علم خواص اشیا، کیمیا، علم جواهر (معرفه الاحجار)، طلسمات، فلاح، قلع آثار (پاک کردن پارچه)، بیطره و بزاه (تربیت باز شکاری))، ریاضیات، شامل: هندسه، علم مساحت، علم ائقال یا اوزان، آلات جنگی، حساب هندی، حساب، جبر و مقابله، علم اعداد، علم عدادالوفق یا مربع‌های جادویی، علم مناظر و مریا (نور)، موسیقی، هیئت، نجوم، علم رمل، علم عزایم و الهیات و فلسفه عملی (اخلاق، علم سیاسات، تدبیر منزل، علم آخرت، علم دعوات یا نیایشها، آداب ملوک، شطرنج و انواع بازیها).

دیگر دانشنامه اواخر سده ششم، فرخ‌نامه (۵۸۰ هـ.ق) تألیف جمالی یزدی است که همچون "تزهت‌نامه"، جنبه عامیانه دارد و به قصد اصلاح و تکمیل "تزهت‌نامه" تدوین شده و شامل ۱۶ فصل است:

۱. خواص مرد، زن، کودک، خواص طبی، خفیه و خواص قسمتهای مختلف بدن
۲. کاربرد و خواص مرغان، حشرات و خزندگان
۳. درختان، گیاهان عطری، سبزیها، دانه‌ها و ...
۴. علفها (حشایش)
۵. صمغها
۶. سنگهای قیمتی، فلزات و سنگهای معدنی
۷. در شناخت داروهای گیاهی
۸. روغنها، علم فراست

۱. اندر انواع علوم (منطق، طبیعی، الهیات، حساب، حساب هندو، ضرب و تقسیم و هندسه اقلیدسی)
 ۲. اندر علم ریاضی (فلک و قطبین، سیارگان هفت گانه، خواص کواکب، روابط میان کواکب در بروج دوازده گانه و منازل ماه)
 ۳. اندر چند نوع از فوائد نجومی و هندسی (اصطربلاب، دعوت کواکب، فن تهیه خواتیم، تقویم سیارگان هفت گانه، محاسبه طالع تحویل سال، محاسبه طالع موالید و محاسبه تسیرات)
 ۴. اندر نگاهداشتن تندرستی (هوای نیک و بد و تأثیر آن، آب نیک و بد، غذاهای نیک و بد و انواع آن، طبع و خواص دانه‌ها، سبزیجات، شیرینی‌ها، نوشابه‌های زیان آور، حرکات بدنی، بی حرکتی و انواع جامه‌ها)
 ۵. اندر احوال زهرها و دفع مصرف آن (چگونگی محدود کردن تأثیر زهرها، علایم مسمومیت، زهرهای معدنی و نباتی، زهرهای حیوانی و فن گزینش مارها و دیگر جانوران زهری، داروهای خنثی کننده زهر جانوران)
 ۶. اندر احوال جماع
 ۷. اندر علم جواهر
 ۸. علم فراست، اختلاج
 ۹. عجایب زمان (دریاها، شهرها، رودها، کوهها، بیابانها و عجایب گوناگون)
 ۱۰. خواص و امتیاز انسان، امتیازات جانوران وحشی، مرغان، حشرات و خزندگان، درختان، میوه‌ها، گیاهان و گلها
 ۱۱. اندر علم فلاحت (زمان شناسی در کشاورزی، کشت نیک، شناخت زمین، تسریع رشد محصولات کشاورزی، و نیز نگاهداشت دانه‌ها در انبار)
 ۱۲. معجزات و کرامات انبیاء و اولیاء، نیرنجات و فضایل خواندن قرآن.
- نقائس الفنون فی عرایس الحیون (۷۴۰ ه. ق.) اثر شمس الدین محمد بن محمود آملی، پس از "جامع العلوم" رازی در نوع خود کامل ترین و مدون ترین دانشنامه عصر خود بوده است که الگویی کسار دانشنامه نویسان بعدی قرار گرفته است. آملی علوم را در

۹. علم اکتاف، اصول نجوم و جدولهای آن
 ۱۰. اختلاج، جدول ایام سعد و نحس (جدول حیات و ممات) و معنی کلمات پهلوی
 ۱۱. زهرها و پادزهرها، حکایاتی در این باب
 ۱۲. چگونگی حل کردن طلا، مروارید، طلق و برنج
 ۱۳. حبله‌های سرگرم کننده، حبله‌های فن کتابت و خطاطی
 ۱۴. طرز تهیه مهرها و خواتیم و رابطه آنها با کواکب
 ۱۵. دعوت کواکب و به کار گرفتن تأثیر آنها
 ۱۶. شرایط دیگر برای امداد از تأثیر کواکب (جامه‌های لازم، گیاهان بو دانی).
- دره التاج لغزرة الدیباچ (۶۹۳ - ۷۰۵ ه. ق.) تألیف قطب الدین شیرازی را نیز، از آنجا که همه رشته‌های حکمت نظری و عملی در آن مطرح شده است، می توان دانشنامه‌ای فلسفی دانست. در این کتاب، علوم با تأثیرپذیری از طبقه بندی "شفای ابن سینا و احصاء العلوم" فارابی، به شش رشته منطق، فلسفه اولی، طبیعیات، ریاضیات و علم کلام (شامل حکمت عملی و تصوف) و الهیات تقسیم شده است.
- نوادراتبادر لستحفه السباهر (۶۹۹ ه. ق.) تألیف شمس الدین دنیسری نیز دانشنامه دیگری است، که به ۱۲ فصل تقسیم شده است:

دانشنامه نگاری فارسی، به گونه‌ای که با معنای دقیق کلمه دانشنامه مناسبت داشته باشد از قرن ششم هجری آغاز شد. نخستین دانشنامه یا دانشنامه گونه‌ای که با توجه به تقسیم بندی کلی علوم طرح ریزی شد، جامع العلوم (یا حدائق الانوار فی حقائق الاسرار) اثر فخرالدین رازی است

"نقائس الفنون"، به پیروی از "جامع العلوم" طبقه‌بندی کرده است. شمار علوم در "نقائس الفنون"، ۱۰۰ است که در دو رشته اصلی علوم اواخر (اسلامی) و علوم اوایل (فلسفی) قرار گرفته‌اند و کلیات این دو طبقه به شرح زیر است:

۱. علوم اسلامی یا علوم اواخر (علوم ادبی و زبان‌شناسی، علوم مذهبی، تصوف و علوم تاریخی)
۲. علوم فلسفی یا علوم اوایل (فلسفه، اصول حکمت، ریاضی، فروع طبیعی (طب، کیمیا (طلسمات، نیایش، کواکب و عزایم)، تعمیر خواب، علم فراست، نجوم، علم خواص، علوم دامپزشکی، تربیت باز شکاری، پاک کردن پارچه‌ها، فلاح، علم اکتاف، اختلاج و علوم خفیه هندی) فروع ریاضی (علم هیئت، مناظر، متوسطات، حساب، جبر، اندازه‌گیری، اشکال کواکب، اسطرلاب، تقویم، جغرافیای دیوانی، علم عدادالوقف (مربع‌های "جادویی")، رمل، علم حیل، آلات جنگی، بازیها (شطرنج، نرد و بازیهای از این دست)).

مقدمه ابن خلدون نیز از دانشنامه‌های ارزشمند این عصر است. مؤلف در "مقدمه" به رشته‌هایی می‌پردازد که رازی و آملی به آنها پرداخته‌اند (تمدن اقوام، زندگی شهرنشینی، سلسله‌های حاکم و تاریخ با در نظر گرفتن عوامل جغرافیایی آن زمان، فلسفه عملی، علوم ادبی و زبان‌شناسی و علوم مذهبی و فلسفی).

ابن خلدون، جامعه‌شناس و مورخ است و وجه غالب نظر او نقد به آدمی است. او در این کتاب، علوم مورد بررسی را نقد و حتی در مواردی آنها را رد کرده است. ابن خلدون نیز در مقدمه، در واقع علوم را به دو دسته اسلامی و فلسفی تقسیم کرده است و علوم اسلامی را زبان‌شناسی می‌داند و علوم فلسفی را به علوم فلسفی عملی و علوم فلسفی نظری تقسیم می‌کند.

دوره دوم: عصر آشنایی با غرب. آشنایی ایرانیان با دانشنامه‌نگاری اروپایی، در میانه قرن نوزدهم میلادی معادل قرن دوازدهم هجری قمری تحولات عمده‌ای در دانشنامه‌نگاری ایرانی ایجاد کرد که ما را ناگزیر از تفکیک ویژگی‌های این دوره از دوره اول می‌کند که تا به امروز هم تداوم دارد.

اولین تحول، نامه دانشوران ناصری است که تدوین آن در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه قاجار، به سرپرستی شاهزاده علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه، وزیر علوم وقت، آغاز شد

اولین تحول، نامه دانشوران ناصری است که تدوین آن در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه قاجار، به سرپرستی شاهزاده علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه، وزیر علوم وقت، آغاز شد. هیئت تدوین کتاب متشکل از تنی چند از علمای آن زمان بود که در اداره دارالتألیف گرد می‌آمدند و به کار مشغول می‌شدند: شمس‌العلماء عبدالرب آبادی، حاج میرزا ابوالفضل ساوجی، حاج میرزا حسن طالقانی، حاج ملا آقا معروف به عبدالوهاب بن عبدالعلی قزوینی، پدر علامه محمد قزوینی و میرزا حسن طالقانی که به دلیل آنکه بعدها به بابی‌گری روی آورد، پس از انتشار جلد نخست کتاب، اعتضادالدوله او را از دارالتألیف بیرون کرد.

"نامه دانشوران"، که می‌توان آن را در زمره دانشنامه‌ها محسوب کرد، شرح احوال عالمان، مشایخ، فقهاء، حکیمان، طبیبان و مؤلفان اسلامی است. در این کتاب، مطالب دانشنامه‌گی برای نخستین بار به صورت الفبایی - و نه موضوعی - ارائه شد. نخستین جلد "نامه دانشوران" با خط محمدرضا صفا، در سال ۱۲۹۶ هجری قمری به طبع رسید و پس از چاپ مجلد هفتم در سال ۱۳۲۴ که تا حرف ش (مدخل شاه نعمه‌الدولی) رسیده بود، کتاب نیمه تمام ماند.

لغت‌نامه دهخدا در واقع فرهنگ دانشنامه‌گی عظیمی است که در تدوین آن، مرحوم دهخدا، ظاهراً بیش از اعلام به لغات زبان توجه داشته است. به عبارت دیگر، ایشان جنبه واژگان را بیش از بسط و اشاعه معارف، مطمح نظر قرار داده‌اند. حتی مرحوم دکتر معین نیز در معرفی لغت‌نامه (بخش چهارم از مقدمه لغت‌نامه)، آنجا

که ضرورت تدوین لغت‌نامه را بر می‌شمرد به نقضهای فرهنگهای زبان فارسی اشاره دارد و می‌نویسد که این همه فرهنگ که در ایران، هندوستان و ترکیه تا آن زمان تألیف شده است به هیچ‌وجه احتیاج جویندگان علم و ادب را بر نمی‌آورد. او چنین استدلال می‌کند که بعضی از فرهنگها مثل فرس اسدی، صحاح الفرس و برهان قاطع فقط به لغات فارسی پرداخته‌اند و حتی لغات عربی را که در فارسی استعمال دارند، در کتاب خود نگنجانده‌اند. از سوی دیگر، برخی از فرهنگهای فارسی (مثل غیاث‌اللغات و آندراج) لغات فارسی و عربی مستعمل در فارسی را به طور ناقص جمع‌آوری و در اغلب موارد لغات را غلط ضبط کرده‌اند و در مورد معانی لغات یا همه معنی‌ها را ذکر نکرده‌اند و یا معانی غلط به دست داده‌اند، بعضی از فرهنگها شاهد و مثال نیاورده‌اند و بعضی‌ها مثل "جهانگیری"، "رشیدی"، "انجمن‌آرا" و "سروری" فقط به ذکر شاهد‌های شعر اکتفا کرده‌اند و به نثر پرداخته‌اند؛ ... غرض از ذکر نکات فوق این است که بدانیم این دانشندان معمولاً برای توجیه ضرورت لغت‌نامه، دانشنامه‌های پیشین را تحلیل و بررسی نکرده‌اند. به همین دلیل است که جنبه لغت‌مندی آثار ما و به‌خصوص این کتاب بیش از اختصاصات دانشنامه‌ی آن است و حتی می‌توان گفت که از حیث دانشنامه‌ی با نقضهای جدی رویه‌روست. نگاهی به وجه تسمیه کتاب مرحوم دهخدا نیز این نکته را گویاتر می‌کند. در طرح اصلی ماده واحده‌ای که در ۲۵ دی ماه سال ۱۳۲۴ هجری قمری تقدیم مجلس شورای ملی شد، نام کتاب "دایرة المعارف فارسی" و "دایرة المعارف علی‌اکبر دهخدا" ذکر شده است، ولی در ۱۶ اسفند سال ۱۳۲۴ به صورت "کتاب لغت آقای دهخدا" و در ۱۶ اسفند سال ۱۳۲۵ به صورت "فرهنگ آقای دهخدا" به تصویب رسیده است. آقای دکتر معین می‌نویسند که "مرحوم دهخدا از اطلاق نام برطنطنه دایرة المعارف و فرهنگ‌نامه خودداری کرده است و چون نخستین فرهنگ موجود فارسی، فرهنگ اسدی است که مؤلف به آن نام لغت‌نامه داده بود، [...] بدین مناسبت مرحوم دهخدا به دوره لغت خویش نام لغت‌نامه دهخدا دادند." آیا کتابهایی چون

لغت‌نامه دهخدا در واقع فرهنگ

دانشنامه‌ی عظیمی است که در تدوین آن، مرحوم دهخدا، ظاهراً بیش از اعلام به لغات زبان توجه داشته است

"رسائل اخوان صفا"، "احصاء العلوم" فارابی، "مفاتیح العلوم" خوارزمی و غیره که اصولاً در زمرة دانشنامه‌های دوره اول فارسی قرار می‌گیرند، الهام‌بخش مرحوم دهخدا نبوده‌اند؟ نامهای خاص یا به اصطلاح "اعلام رجال و اماکن" نیز که مطمح نظر مرحوم دهخدا بوده است و ایشان علاقه‌مند به ضبط آنها بوده‌اند، جایگاه مساوی با لغات ندارند. به هر حال، "لغت‌نامه"، فرهنگ لغتی است دانشنامه‌گونه، محصول مطالعات و کوششهای خستگی‌ناپذیر کمابیش پنجاه‌ساله استاد علامه، علی‌اکبر دهخدا و گروهی از یاران او که سازمان لغت‌نامه را تشکیل داده‌اند. دکتر سید جعفر شهیدی (سرپرست فعلی سازمان لغت‌نامه) و دکتر محمد دبیرسیاقی، اکنون بیش از سی سال است که مدتی به رهبری خود علامه دهخدا و پس از وفات ایشان (۱۳۳۴ ه. ش.) با همکاری و نظارت دکتر محمد معین و پس از وفات دکتر معین (۱۳۵۰ ه. ش.) همچنان به تکمیل، تدوین و انتشار لغت‌نامه ادامه می‌دهند. نخستین دفتر لغت‌نامه در سال ۱۳۲۵ هجری شمسی و آخرین آن در سال ۱۳۵۹ منتشر گردید و کل دوره، بالغ بر ۲۲۱ دفتر و بیش از ۲۵ هزار صفحه است و در تهیه آن - از آغاز تا پایان که در حدود پنجاه سال طول کشیده است - یکصد و سی و یک نفر همکاری کرده‌اند، که فهرست اسامی و نوع و میزان همکاریشان در تکمیل مقدمه (منتشر شده به سال ۱۳۶۰ ه. ش.) آمده است. این اثر شگرف که با تهیه بیش از دو میلیون قیش از متون معتبر استادان نظم و نثر فارسی و عربی و لغت‌نامه‌های چاپی و خطی و کتب تاریخ و جغرافیا و علوم طب و نجوم و ریاضی و حکم و کلام و فقه و غیره

نقطه عطف دانشنامه‌نگاری دوره دوم،

"دایرةالمعارف فارسی" به سرپرستی مرحوم

دکتر مصاحب است که تدوین آن

از ۱۳۳۵ هجری شمسی شروع شد و پس از

گذشت ۲۵ سال به اتمام رسید

فراهم شده است، علاوه بر اینکه تقریباً محتوی تمامی لغت‌های فرهنگ‌های خطی و چاپی مهم فارسی و عربی است، هزاران لغت، ترکیب، کنایه و مثل متخذ از متون نظم و نثر و دیگر آثار علمی و ادبی را همراه با اعلام رجال و اماکن جغرافیایی و اصطلاحات علمی در خود دارد.

و اما، نقطه عطف دانشنامه‌نگاری دوره دوم،

"دایرةالمعارف فارسی" به سرپرستی مرحوم دکتر

مصاحب است که تدوین آن از سال ۱۳۳۵ هجری شمسی

شروع شد و پس از گذشت ۲۵ سال به اتمام رسید. این

کتاب، نخستین دانشنامه فارسی است که از سال ۱۳۳۵

هجری شمسی با هدف ترجمه یک دانشنامه کوچک

فارسی بر اساس دانشنامه کوچک یک جلدی کلمبیا

و ایپکینگ (چاپ نیویورک ۱۹۵۳ م. شامل ۱۰۹۲ صفحه

و ۳۰۰۰۰ مقاله)، به سرپرستی مرحوم دکتر مصاحب و با

پشتیبانی و سرمایه‌گذاری اشرف پهلوی و مؤسسه

انتشارات فرانکلین تهران و با همکاری جمعی از فضلا،

محققان و مترجمان ایرانی آغاز شد؛ ولی از آنجا

که کلمبیا برای مخاطبان امریکایی - و نه ایرانی - تهیه

شده بود و پاسخگوی نیازهای اطلاعاتی فارسی‌زبانان

نیبود، دست اندرکاران "دایرةالمعارف فارسی"

مصمم شدند از روشی مرکب از ترجمه و تألیف

سود جویند؛ برای مثال، تعداد مقالاتی که درباره

مذهب، تاریخ، جغرافیا، ادبیات و تمدن ایران برای

مخاطبان آمریکایی در کلمبیا آمده بود از ۱۰۰ مقاله

تجاوز نمی‌کرده، حال آن که به زعم متولیان این اثر در

یک دانشنامه عمومی که بالاخص ناظر به احتیاجات

ایرانیان است، باید لااقل ۱۰۰۰۰ مقاله به این مسائل

اختصاص داده می‌شد. این کتاب در نوع خود، نخستین

دانشنامه‌ای است که مراحل مختلف تألیف آن از قبیل

ضبط عنوانها، تنظیم مقاله‌ها، ضبط تلفظها، علامتهای

اختصاری، نقطه‌گذاری، نقل اعلام خارجی به زبان فارسی،

ارجاعات و ... صورتی نظام‌مند دارد و سرتاسر آن از این

نظر یکدست است. درباره عناوین، اعم از عام یا خاص،

اطلاعات دقیق و منظمی ارائه شده است که به تناسب حجم

کتاب کمابیش اجمالی است. به هر حال، کار

"دایرةالمعارف فارسی" پس از انتشار جلد اول "س - س"

(۱۳۴۵ ه. ش) مدتی متوقف ماند و سرپرستی تهیه مقالات

در سال ۱۳۵۰ به رضا اقصا و سرپرستی فنی آن به

استاد احمد آرام سپرده شد. جلد دوم این دانشنامه "ش - ل"

(۱۳۵۶ ه. ش) پس از ۱۰ سال و جلد سوم آن "م - ی"

(۱۳۷۴ ه. ش) هجده سال پس از انتشار جلد دوم به چاپ

رسید.

فرهنگنامه کودکان و نوجوانان

"فرهنگنامه"، نامی است که شورای کتاب کودک، بر

دانشنامه‌ای عمومی که برای مراجعه‌کنندگان کودک و

نوجوان ۱۰ تا ۱۶ ساله ایرانی، در دست تألیف دارد، نهاده

است. چاپ و نشر "فرهنگنامه" در ۱۶ جلد با حدود ۵۰۰۰

موضوع در ۶۰۰۰ صفحه که دست کم ۱۵۰۰ صفحه آن

نقشه جغرافیایی، تصویر، نقاشی و نمودار است، پیش‌بینی

شده است. تدوین این کتاب از سال ۱۳۵۸ هجری شمسی

زیر نظر توران میرهادی، و شورای ویراستاران و با

مشارکت ده‌ها مشاور و پدیدآورنده و ویراستار آغاز شده

است. انتخاب عنوانها (مدخلها) با توجه به فهم و درک و

نیاز مخاطبان موردنظر و با معیارهایی چون نیازهای

کودکان و نوجوانان، دانش پایه و توانایی درک و فهم

آنها، ضرورت ضبط موضوع‌هایی که کودکان و

نوجوانان ایرانی با آنها سر و کار دارند و جامع بودن

مجموعه عنوانها در هر یک از رشته‌های دانش انسانی

تعیین شده است. در تدوین "فرهنگنامه"، به ایران و

فرهنگ و تمدن اسلامی توجه خاصی شده است و

کتاب، آگاهیهای جامعی درباره ایران، اسلام، ادبیات

فارسی، تاریخ و جغرافیای ایران، مردم‌شناسی و هنر ایرانی و اسلامی و جنبه‌های گوناگون زندگانی مردم ایران به دست می‌دهد. حرف الف شامل ۷۸۴ مقاله، ۱۵۷ عنوان ارجاعی، ۱۷۴۰ تصویر، ۱۹۱ نقشه، ۱۳۰ نمودار و جدول است و جلد‌های یکم تا چهارم کتاب را تشکیل می‌دهد.

از آنجا که شیوه‌های آموزش دستخوش تحول شده‌اند، الگوی ارائه اطلاعات دانشنامه‌نگاری نیز باید به فراخور تحول فکری جوانان نسل جدید متحول شود

دانشنامه‌نگاری در قرن بیست و یکم

در قرن بیست و یکم دانشنامه‌های عظیم و گران‌قیمت که پیش از این در زمان و مکانی محدود در دسترس گروه خاصی از اهل علم قرار می‌گرفتند، با بهره‌گیری از فناوری جدید، نیاز اطلاعاتی قشر گسترده‌ای از جامعه را بر خواهند آورد. دانشنامه‌ها به خانه‌ها راه می‌یابند و همه جوانهای جهان، با امکان بالقوه یکسان می‌توانند خلأ معلوماتی خود را پر کنند و به چشمه جوشان معارف بشری دست یابند. جوانان با هزینه اندک و گاه به رایگان در کتابخانه‌ها، پایگاه‌های اطلاعاتی دانشگاه و حتی مدارس و سیبر کافه‌ها از دریای بی‌کران دانش و معارف بشری بهره‌مند می‌شوند. این خصیصه‌های فنی عصر جدید، جهان را به آموزشگاه کوچکی مبدل ساخته است که الگوهای نوین پژوهشی را می‌طلبد. در واقع با پایان یافتن دوران انتقال اطلاعات بر کاغذ و راه یافتن رایانه‌ها به درون منازل، دیگر نیازی به تولید کتابهای حجیم، قطور و چند مجلدی نیست و تمامی داده‌های موجود در این کتابها، در تعداد محدودی لوح فشرده و بر صفحه نمایشگر افزارهای الکترونیکی قابل استفاده خواهد بود. از آنجا که شیوه‌های آموزش دستخوش تحول

شده‌اند، الگوی ارائه اطلاعات دانشنامه‌نگاری نیز باید به فراخور تحول فکری جوانان نسل جدید متحول شود. هم‌اکنون بسیاری از بانکهای اطلاعاتی موجود بر شبکه بین‌المللی اینترنت^{۱۱} به نحوی طراحی شده‌اند که پژوهشگران قادرند با جست‌وجوی یک کلیدواژه به مفهوم مورد نظر خود دست یابند، الگوی جست‌وجوی منطقی نظام اینترنت و زیرمجموعه‌های آن با الگوی تنظیم درآیه‌ها در دانشنامه به حدی تشابه دارد که در واقع می‌توان هر بانک اطلاعاتی موجود بر اینترنت را به تعبیری یک دانشنامه پنداشت، این تشابه در تنظیم داده‌ها و طبقه‌بندی اطلاعات که معمولاً الفبایی یا بر اساس ارتباط موضوعی است، کاملاً مشهود است.

سهولت و سرعت دستیابی به اطلاعات نیز عامل مهم دیگر در رویکرد نسل جدید به بانکهای اطلاعاتی الکترونیکی است. به واقع، تمامی اطلاعاتی که پژوهشگر برای دستیابی به آنها ناچار از مراجعه به کتابخانه بوده است، هم‌اکنون از سراسر دنیا و از طریق خط تلفن در اختیارش قرار می‌گیرد و این با کاهش هزینه‌های انتقال اطلاعات، دستیابی به حجم بیشتر داده‌ها در واحد زمان و در نتیجه اقبال عمومی افراد همراه است.

بدین ترتیب، دانشنامه‌ای که بتواند با این اختصاصات، بر نمایشگر رایانه ظاهر شود، در آینده نزدیک محکوم به نابودی خواهد بود و هیچ کاربر یا پژوهشگری فرصت و امکان بهره‌گیری از اطلاعات آن را نخواهد داشت. در مجموع، رویکردهای نوین فناوری، ابزار مناسب جست‌وجو، تحقیق و تجزیه و تحلیل علوم و معارف و به تعبیری، گذرنامه ورود به قرن بیست و یکم است. همین چشم‌انداز باعث شده است تا ناشران عمده کشورهای صنعتی، با اندیشه تبدیل داده‌های کاغذی به داده‌های الکترونیکی، به ارائه دانشنامه‌ها بر شبکه بین‌المللی اقدام کنند؛ مثلاً چاپ جدید دانشنامه انیورسالیس بر لوح فشرده و لوح تصویری الکترونیکی بر مبنای ۵۲۰۰۰ مآخذ، به قلم ۴۰۰۰ نفر از متخصصان در رشته‌های گوناگون در سراسر دنیا تدوین و در گروه ویراستاری ۵۰ نفری برای سال ۲۰۰۰، بازمینی و ویرایش شده است. صورت چاپی انیورسالیس شامل ۲۸ جلد، ۴

نمایه و ۲۳ پیکره است. دانشنامه جدید، ۲۲۰۰۰ مدخل دارد که با تنظیم الفبایی و به همراه بیش از ۳۰۰۰۰ نقش، عکس، طرح و جدول نگاشته شده است.

دانشنامه الکترونیکی اونیورسالیس شامل ۲۸۰۰۰ مقاله و در مجموع ۴۵ میلیون واژه است. برای شفاف‌تر شدن مفاهیم، هر جا که لازم بوده مقالات با صوت، تصویر، تصویر متحرک، فیلم صامت و گویا ... همراه شده است. گفتنی است که دانشنامه الکترونیکی اونیورسالیس علاوه بر اطلاعات دانشنامگی، شمار ۸۰۰۰۰ واژه زبانی را نیز به دست می‌دهد. بدین ترتیب، دانشنامه ۲۰۰۰ در واقع به صورت فرهنگ دانشنامگی در اختیار استفاده‌کنندگان قرار گرفته است.

در اونیورسالیس جدید بیش از ۲۰۰ نقشه رنگی جغرافیای سیاسی، بیش از ۹۰۰۰ تصویر علمی و فنی و ۴۰۰۰ مدرک و مستند تصویری - که برای نخستین بار انتشار می‌یابد - در دسترس مراجعه‌کننده قرار گرفته است. ارائه گالری هنری شامل ۱۵۰ شاهکار نقاشی اروپا نیز از امتیازات اونیورسالیس ۲۰۰۰ است.

دانشنامه بریتانیکای ۲۰۰۰ نیز بر لوح فشرده و لوح تصویری الکترونیکی موجود است. ارائه ۵ ساعت تصویر ویدیویی جدید برای دستیابی به مقالات، افزودن عکسها و تصویرهای جدید به ۸۰۰۰ عکس و تصویر قبلی، افزودن تصویرهای متحرک سه بعدی و نیز ۷۰ دقیقه همنازی چکیده آثار برجسته موسیقی کلاسیک جهان همراه با تفسیر آنها از امتیازهای این دانشنامه است. این دانشنامه الکترونیکی، ابزار اینترنتی جدیدی است که دسترسی به تمام اطلاعات موجود بر اینترنت را با تمام روشهای موجود برای اتصال به شبکه ممکن می‌سازد.

یکی دیگر از ویژگیهای این دانشنامه آن است که ۱۲۰۰ تصویر از شاهکارهای هنری جهان را در دوره‌های گوناگون تمدن به تماشای گذارد. شاهکارهایی که با تفسیر و تحلیل متخصصان و صاحب‌نظران هنری همراه شده است. در این دانشنامه، نقشه‌های تاریخی و جغرافیایی با تحلیل همزمان صوتی به گونه‌ای ارائه می‌شود که مراجعان عام را از مطالعه نوشتارها بی‌نیاز می‌کند. علاوه بر این، هرگاه در مقاله‌ای به مکان جغرافیایی خاصی اشاره می‌شود،

دانشنامه‌ای که بتواند با این اختصاصات

بر نمایشگر رایانه ظاهر شود، در آینده

نزدیک محکوم به نابودی خواهد بود و هیچ

کاربر یا پژوهشگری فرصت و امکان

بهره‌گیری از اطلاعات آن را نخواهد داشت

نقشه سیاسی، اداری یا طبیعی آن مکان با قابلیت بزرگ‌نمایی و دقت مناسب قابل دسترسی است. دستیابی به اطلاعات دانشنامه الکترونیکی بریتانیکای ۲۰۰۰ به گونه‌ای سهل و نوین برای کاربران غیر حرفه‌ای با امکانات زیرطراحی شده است:

ردیابی توالی زمانی^{۱۲۲}، که سوابق موضوع مورد جست‌وجو را بر اساس توالی تاریخی ارائه می‌کند و وقایع مهم هنری، ادبی، علمی، مذهبی و ... را در اختیار می‌گذارد.

یاریگر جست‌وجو^{۱۲۳}، با قابلیت دسترسی به اطلاعات مندرج در ۸۳۰۰۰ مقاله از طریق واژه کلیدی، حلقه ارتباطی مطمئتی برای توسعه دامنه بررسی استفاده‌کننده در پایگاههای گوناگون و قابل اعتماد اینترنت است.

گردشگری در میان مقالات^{۱۲۴}، که امکان ارائه اطلاعات با امکانات بالای چند رسانه‌ای شامل صوت، تصویر، تصویر متحرک، تصویرهای گرافیکی و فیلم درباره موضوع مورد نظر را فراهم می‌آورد.

تحلیلگر داده‌ها^{۱۲۵}، که به کمک آن امکان بررسی آماری در مورد ملیتهای مختلف جهان با تعمیق در اطلاعات به‌روز، در چند ثانیه حاصل می‌شود.

تحولی که خصوصاً در نیمه دوم قرن بیستم در تاریخ دانشنامه‌نگاری غرب ایجاد شد، تاکنون که به قرن بیست و یکم میلادی پا گذارده‌ایم تأثیر عملی و حتی نظری خاصی بر دانشنامه‌نگاری فارسی نگذاشته است. دانشنامه‌های ما، اگرچه همگی ارزشمندند، ولی هنوز به شیوه‌های سنتی و به سبک قرون هجدهم و نوزدهم

تحولی که خصوصاً در نیمه دوم قرن بیستم در تاریخ دانشنامه‌نگاری
غرب ایجاد شد، تاکنون که به قرن بیست و یکم میلادی پا گذارده‌ایم تأثیر عملی
و حتی نظری خاصی بر دانشنامه‌نگاری فارسی نگذاشته است.
دیگر زمان آن رسیده است که ما نیز روشهای جدید و به رسمیت
شناخته‌شده دانشنامه‌نگاری جهان نوین را بشناسیم و در راه تهیه
دانشنامه‌های علمی گام برداریم

۱۱. یواقیت‌العلوم و دراری النجوم، به تصحیح محمد تقی دانش‌پژوه، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۵.
۱۲. مرادی، نورالله، "دایرة‌المعارفها را بشناسیم". نشر دانش، سال اول، شماره ۵-۶، صص ۵۰-۶۰.
۱۳. "دایرة‌المعارف و دایرة‌المعارف‌نویسان"، پیام نوین، سال ۷، شماره ۱۰، صص ۷۱-۷۶.
۱۴. دنیسری، محمدبن ایوب، نوادرالتبادر لتحفه البهادر، به اهتمام ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۰.
۱۵. دورانت، ویل. تاریخ تمدن، ترجمه سهیل آذری، ویرایش دوم، جلد ۹، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴.
۱۶. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، زمستان ۱۳۷۳.
۱۷. رازی، شاموردان ابن ابی‌الخیر، نزهت‌نامه علائی، به تصحیح ف. جهان‌پور، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۲.
۱۸. رفیعی، علی، "تاریخچه دایرة‌المعارف نویسی در جهان"، نامه شهیدی، به اهتمام علی‌اصغر محمدخانی، تهران: طرح نو، چاپ اول، ۱۳۷۴، صص ۶۵-۷۰.
۱۹. ... "نگاهی به فرهنگنامه کودکان و نوجوانان"، کلمه، شماره ۹-۱۰، صص ۱۰۲-۱۰۴.
۲۰. ستوده، غلامرضا، مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، ۱۳۷۳، ص ۳۰۹.
۲۱. سمینار کتاب و کتابداری، نشریه سمینار کتاب و کتابداری، مشهد: دانشگاه مشهد، خرداد ۱۳۶۰.
۲۲. شریف، میرمحمد، تاریخ فلسفه در اسلام، ترجمه نصرالله پورجوادی [و دیگران]. تهران: مرکز نشر دانشگاهی، جلد اول، ۱۳۶۲، جلد دوم، ۱۳۶۵.
۲۳. شمس‌الدین آملی، محمدبن محمود، نقایس الفنون فی عرائس العیون، تهران: کتابفروشی اسلامی، ۱۳۷۷ هجری قمری.

میلادی اروپا تدوین می‌شوند، اما دیگر زمان آن رسیده است که ما نیز روشهای جدید و به رسمیت شناخته‌شده دانشنامه‌نگاری جهان نوین را بشناسیم و در راه تهیه دانشنامه‌های علمی گام برداریم. تدوین "دانشنامه بزرگ فارسی" یکی از نخستین تلاشهایی است که در این راه صورت می‌گیرد و برای همگامی با فناوری روز دنیا بر روی شبکه اینترنت نیز ارائه می‌شود.

منابع

۱. ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، مقدمه، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲.
۲. ابن سینا، حسین بن عبدالله، الهیات دانشنامه علائی، به تصحیح محمد معین، تهران: دهخدا، ۱۳۵۳.
۳. افشار، ا. فرخ‌نامه جمالی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۴۶.
۴. انوشه، حسن. دانشنامه ادب فارسی، تهران: مؤسسه فرهنگی و انتشاراتی دانشنامه، (ج ۳: ادب فارسی در افغانستان)، ۱۳۷۵.
۵. فرهنگنامه ادب فارسی (گزیده اصطلاحات، مضامین و موضوعات ادب فارسی)، تهران: سازمان چاپ و انتشارات، (ج ۲: دانشنامه ادب فارسی)، ۱۳۶۶.
۶. البستانی، فواد افرام، دایرة‌المعارف، ۱/مقدمه
۷. بیرشک، احمد، گاهنامه تطبیقی سه هزار ساله، تهران: بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی، چاپ دوم، ۱۳۷۴.
۸. تجلی‌پور، مهدی، دایرة‌المعارف موضوعی دانش بشر، ۱۳۴۳.
۹. خوارزمی، محمدبن موسی، مفاتیح‌العلوم، به تصحیح وان فلوتن. لیدن: ۱۸۹۵.
۱۰. بحرالفوائد، به تصحیح محمد تقی دانش‌پژوه، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۵.

۲۴. شیرازی، قطب‌الدین، درة التاج لقرعة‌الدبیاج. به تصحیح م. مشکوه، تهران: مجلس، ۱۳۱۷-۱۳۲۰.
۲۵. — درة التاج، حکمت، چاپ سوم، ۱۳۶۹.
۲۶. طوسی، محمدبن محمود، عجائب المخلوقات، به تصحیح م. ستوده. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۵.
۲۷. فارابی، محمدبن محمد، احصاء العلوم، ترجمه حسین خدیو جم. تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۸.
۲۸. — احصاء العلوم، تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۴۸.
۲۹. فخر رازی، محمدبن عمر، جامع العلوم، به تصحیح م. تسیحی. تهران: اسلامی، ۱۳۴۶.
۳۰. — جامع العلوم، تهران: کتابخانه اسدی، ۱۳۴۶.
۳۱. فخری، ماجد، سیر فلسفه در جهان اسلام، ترجمه نصراله پورجوادی [و دیگران]. تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۲.
۳۲. قفشدی، احمدبن علی، صبح الاعشی، بیروت: دارالکتب علمیة، چاپ اول، ۱۴۰۷ هجری قمری.
۳۳. محفوظ، حسینعلی، دوائرالمعارف و الموسوعات العربیة و الشریفة فی ۱۲ قرناً، مجله‌المورد، مجلد السادس، عدد الرابع. ۳۴۱.
۳۴. محقق، مهدی، "دانشنامه و دامنه و انواع آن در اسلام"، نامه شهیدی، به اهتمام علی اصغر محمدخانی، تهران: طرح نو، چاپ اول، ۱۳۷۴، صص ۷۶۹-۸۱۸.
۳۵. مصاحب، غلامحسین، دایرةالمعارف فارسی، تهران: فرانکلین، ۱۳۵۶.
۳۶. منزوی، احمد، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۷۵، صص ۸۰۳/۱-۸۴۲.
۳۷. — فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای، ۱۳۴۸.
۳۸. نامه دانشوران ناصری، قم: دارالفکر. چاپ قدیم، ۱۳۲۴ هجری قمری.
۳۹. وسل، زیوا، دایرةالمعارفهای فارسی: پژوهشی دوباره نوع شناسی و طبقه‌بندی علوم. ترجمه محمدعلی امیرمعزی. تهران: انتشارات طوس، ۱۳۳۸.
۴۰. یارشاطر، احسان، دانشنامه ایران و اسلام، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۴.
41. Ala's "Six Multivolume Adult Encyclopedias." Booklist 79 (7), (December 1, 1982), pp.515-532.
42. Albert J. Walford (ed.), Guide to Reference Material, 4th ed., London: Library Association, 1980.
43. All There is to Know: Reading from the Illustrious Eleventh Edition of the Encyclopedia Britannica. Edited by Alexander Coleman and Charles Simmons. New York: Simon & Schuster, 1994.
44. American Library Association. Reference and Subscription Books. Review Committee, Purchasing a General Encyclopedia, 1969.
45. Booklist 77. (14): 1049-1054 (March 5, 1981). The Book of Knowledge: the Children's Encyclopedia that leads to love of Learning. New York: Grolier Society, (1951).
46. The Cambridge Encyclopedia, Melbourne, Australia: Cambridge University Press, 1990.
47. Collier's Encyclopedia. Toronto: P.F. Collier & Son Ltd. 1991.
48. Collison, R. Encyclopedias: Their History Throughout The Ages, From 350 B.C. to the Present Day. London, 1966.
49. The Columbia Encyclopedia. Edited by Barbara A. Chernow and George A. Vallasi. Mifflin: Columbia University Press, 1993.
50. The Concise Columbia Encyclopedia. 3rd ed. New York: Columbia University Press, 1994.
51. Dictionnaire Encyclopedique Quillet. Ed. Quillet. Paris: S.A. 1988.
52. The Encyclopedia Americana: International edition. Grolier, 1994, 30 vols.
53. The Encyclopedia Americana. Lifelong Education for Adults: An International Handbook, edited by Colin J. Titmus. New York: Pergamon, 1989.
54. Encyclopedia Judaica. Jerusalem: Keter Publishing House, (1972).
55. Encyclopedia of the Future: Selections the 21st Century, edited by George Thomas Kurian, Graham T.T. Molitor. New York: Macmillan Library Reference (1999).
56. The Everyday Reference Library. Chicago: J.G. Ferguson Pub. Co., (1964).
57. Funk & Wagnalls Standard Reference Encyclopedia. New York: Standard Reference Works Pub. Co., (1961).
58. General Encyclopedias in Print, 1973-74: A Comparative Analysis, (1973).
59. The Kingfishre Children's Encyclopedia, edited by John Paton, New York: Kingfishre Book, 1992.
60. Kister, Kenneth. Encyclopedia Buying Guide, 3rd ed. (1981).
61. Kogan, Herman. The Great EB, (1958). Merriam-Webster's Readers Handbook. Springfield Mass.: Merriam-Webster, 1997.
62. Multimedia Encyclopedia, Danbury Grolier Electronic Pub., 1995.
63. Neel Cheney, Frances; Willams Willeyj. Fundamental Reference Sources. 2nd ed., (1980).
64. The New Encyclopedia Britannica, 15th ed. Chicago: 1993, 32 vols.
65. Paret, R. Etude Des Milieux Culturels Dans Le Proche Orient Medieval: "L'Encyclopedisme", Arabo-Musulman De 850 A 950 De L'Ere Chretienne, Revue Historique.
66. Pellat. Ch. Les Encyclopedies Dans Le Monde Arabe. Etudes Sur L'Histoire Socio-Culturelle De L'Islam, London: Variorum Reprints, 1976.
67. Saxl, Fritz. Illustrated Mediaeval Encyclopaedias. Vol. 1, pp. 228-254, and Vol. 2, plates 155-174, (1954 reprinted 1978).
68. Standard American Encyclopedia. International's World Reference Encyclopedia; New York: International Readers League, Periodical Publishers' Service Bureau, Inc. (1942).
69. "The Uses of Encyclopaedias: Past, Present, and Future," American Behavioral Scientist, 6: 3-40 (1962).

71. Walsh, Pdraig. Anglo-American General Encyclopedias, (1968).
72. Zischka, Gerta. Index Lexicorum: Bibliographie der Lexikalischen Nachschlageweke, (1959).

70. Vesel, Ziva, Les Encyclopedies Persanes. Essai de Typologie et de Classification. Collection Memoires. Paris: Institut Francais de Recherche en Iran, 1986.

پی نوشت

40. Abraham Rees
41. The New cyclopedia

42. Nouveau Larousse Illustré
43. L'Encyclopédie des gens du monde
44. L'Encyclopédie moderne
45. L'Encyclopédie du XIXe siècle
46. Le Grand Dictionnaire Universel du XIXe siècle
47. La Grande Encyclopédie
48. Marcelin Berthelot
49. Webster American Dictionary of the English Language
50. Der grosse Brockhaus
51. Nouveau Larousse Illustré
52. Larousse de XXe Siècle
53. Le Grand Larousse Encyclopédique
54. Le Grand Dictionnaire Encyclopédique Larousse
55. Grand Larousse Universel
56. Collier's Encyclopedia
57. Encyclopédie Française
58. L'Encyclopaédie Universalis
59. Grande Encyclopédie
60. Encyclopédie Française
61. Anatole de Monçaise
62. Gaston Berger
63. Encyclopédie de la Pléiade
64. Raymond Queneau
65. Encyclopédie française
66. Eerste nederlandse systematische mgerichte encyclopadie
67. österreich Lexikon
68. Crote Nederlandse Larousse Encyclopedie
69. Kratka Bailgarska Enciklopedija
70. Enciclopedia universal ilustradae uropeo - americana d'Espasa
71. Diccionario Salvat
72. Enciclopedia labor
73. Cran Enciclopedia Larousse
74. Enciclopedia italiana
75. Dizionario enciclopedia
76. Enciclopedia Europe
77. La Nuova Enciclopedia popolare de Gerolamo Boccoardo
78. Stefano Pagliani
79. Enciclopedia italiana di scienze, letter ed arti

1. Pliny The Elder
2. Historia naturalis
3. Titus
4. Julius Pollux
5. Onomastikon
6. Commodus
7. St. Isidore
8. Seville
9. Sisebut
10. Speculum majus
11. Vincent de Beauvais
12. Constantine VII
13. Alfonso X
14. Grande e general estoria
15. Speusippos
16. Cassiodorus
17. Institutiones
18. Salomon
19. Dictionarium Universale
20. Etimologiarum sive originum Livri XX
21. Suda Lexicon
22. Suidas
23. Sir Francis Bacon
24. Instauration magna
25. Brême Mathias Martini
26. Idea Methodica
27. Antonio Zara
28. Anatomia Ingeniorum et Scientiarum
29. Louis Moreri
30. Le Grand Dictionnaire Historique
31. Pierre Bayle
32. Dictionnaire historique et critique
33. Cyclopedia
34. Ephraim Chambers
35. Planche
36. Denis Diderot
37. Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers
38. Samuel Taylor Coleridge
39. Encyclopedica Metropolitana

105. Arthur Mee
 106. The Children's Encyclopedia
 107. The Book of Knowledge
 108. I See All
 109. The World Book Encyclopedia
 110. Britannica Junior
 111. Weedon's Modern Encyclopedia
 112. Children's Britannica
 113. John Armitage
 114. Young Children's Encyclopedia
 115. Frank E. Compton
 116. Students Cyclopedia
 117. Students Reference Work
 118. Compton's Pictured Encyclopedia
 119. Compton's Young Children's Precyclopedia
 120. Oxford Junior Encyclopedia
 121. Internet
 122. Timelines
 123. Research assistant
 124. Topic tours
 125. Analyst
-
80. Giovanni Treccani
 81. Grande enciclopédia portuguesa brasileiro
 82. Dictionar enciclopedic romîn
 83. Australian Encyclopedia
 84. Encyclopedia Canadiana
 85. New International Encyclopaedia
 86. Encyclopedia Americana
 87. Frederick C. Beach
 88. The Random House Encyclopedia
 89. Coloropedia
 90. Alphapedia
 91. Grande Encyclopaedia Britannica
 92. The Encyclopedia Britannica or, A Dictionary of Arts and Sciences
 93. Warren E. Preece
 94. Propaedia
 95. Macropaedia
 96. Micropaedia
 97. Index
 98. Mortimer J. Adler
 99. Knowledge become self - conscious
 100. Meyer
 101. Pera liborum juvenilium
 102. Johann Wagenseil
 103. Petite Encyclopédie du jeune âge
 104. Encyclopédie Larousse des enfants

